

II

**АЛФАВИТ
ТЕРМИНОЛОГИЯ
ӘДІСТЕМЕ**

ӘЛІППЕМІЗ БҰҚАРАШЫЛ БОЛСЫН*

Төр-аға: Сөз ж[олдас] Жұбанұлына беріледі.

Жұбанұлы: – Кенеттен ж. Омарұлы туыс негізді емлеге бейімдік көңіл білдіргендей болды. Сондықтан мен емленің тек негізі жайынан ғана сөз қыламын.

Емленің бүге-шігесін мен талдап жатпаймын. Өйткені ол жағын Константин Кузмич Юдахин толық жанап өтті. Күн бұрын біз өзара ойласқан сөзімізді ол кісі айтқан соң, мен оның сөзіне басқа қосарым қалмады.

Бізге туыс негізді (морфология) емле керек пе, дыбыс негізді (фонетика) емле керек пе?

Меніңше, баяндамашы айтқандай, емле негізіне қожа сол тілдің жаратылыс заңы болуы керек. Тіліміздің жаратылысына қарасақ, емлеміз дыбыс негізді болу керек. Әрине ол Шонан ұлы баяндамасында айтқандай дыбыс негізді болу керек.

Бізге дыбыс жүйелі емле неге керектігін Қазақстанның бірінші білім съезінде ең толық түсіндірген адам Омар ұлы еді. Біз туыс жүйелі емле жасасақ та бәрібір, оның өзі дыбыс жүйелі емлемізден онша басқа болып кетпес еді. Өйткені туыс жүйені сөз негізінде қолданар едік. Сөз негізі бізде өзгермейді де, дыбыс естілуіне сәйкес болады. Жалғауды бәрібір туыс негізімен жаза алмас едік. Неге десеңіз, жалғауды туыс жағынан әлі ешкім жете білмейді. Жалғауды туыс жүйесімен жазу үшін оның тарихын, бұрын қалай жазылып жүргенін, қысқасы, алғашқы түрін білу керек. Жалғаудың қай түрі тұңғыш, қай түрі кенже екенін бұл күнгі тіл білімі біле алмайды. Мәселен «лар» көнерек пе, я «дар» ескірек пе, болмаса «тар» кәрі ме, оны дәлелдеу мүмкін емес.

Сондықтан профессор Шобан-заданың ұсынысын мен керісінше ұстау керек дер едім. Проф. Шобан-зада: «сөз-негіз дыбыс жүйесінше, жалғау туысынша жазылсын» десе, мен сөз негізі туысынша, жалғауы дыбыс жүйесінше жазылу керек дер едім. Сонда біздің емлеміз мінсіз әрі жеңіл болады. Себебі сөз түбірі белгілі жолмен кейде болмаса, тіпті өзгермейді. Сондықтан біздің дыбыс емлеміз бен туыс емлеміздің арасында айырмашылық болмайды

* Қызылорда қаласында 1929 жылы шақырылған Бүкілодақтық ғылыми-орфографиялық конференциясының стенограммасынан (үзінді).

деймін. Қопармалы тілдерде бұл екі негізді емлелердің арасы жуықтаса алмайды. Сондықтан сөз тұлғасын бұзбау үшін туыс жүйелі емленің бізге онша керегі жоқ. Бұл жайында баяндамада айтылған.

Проф. Шобан-зада туыс жүйелі емлені жақтағанда көздейтіні түрік тілдерін біріктіру болса керек. Бұл – жай қиял. Омар ұлы тіліміздің жазба тарихы ұзақ емес деді. Меніңше, тіліміздің жазба өмірі, орыс тілімен салыстырғанда да едәуір ұзақ: жазуымыз ұзақ өмір сүрген. Түріктерде VI–VIII ғасырларда жазу болған. Славяндар (орыстардың аталары) X ғасырдан бастап жазулы болған. Орхон жазуын бұлай қоя тұрғанда да, бізге жеткен белгілерге қарағанда, түріктер IX–X ғасырларда ойғыр жазуымен жазып, біраз кітап қалдырған. Мәселен, «Екі ханзада», «Езгілік және жауыздық» деген ертегі ойғыр әліппесімен жазылған. Тілшілер бұл ертегі IX ғасырда жазылған деп ұйғарады.

Сол ғасырдан бері мың жыл ұдайынан біз туыс негізді емле ұстап келеміз. Онан түрік тілдерінің арасы қанша жақындасты.

Жазу арасы жақындау үшін, ол жазу қалың бұқараға жеңіл болу керек.

Қалың бұқара қолына үкіметті ұстағанға шейін, жазу бұқарашыл бола алмады, ж. Е.Омарұлы айтқан сияқты жазу тек жоғарғы таптың ғана еншісі болды. Сондықтан ол жазу қалың бұқара арасына сіңе алмады. Қалық бұқара тілін біріктіре алмады. Мұнан былай, жазу бұқарашылданған соң, тілді біріктіруге болады. Бірақ тілдерді біріктіруге болмайды. Адам деген белсенді жануар, адам өз тұрмысын да, тілін де өзгерте алады. Бірақ жалғыз жазумен емес, түрлі шаруашылық-әлеуметтік шарттар арқылы өзгерте алады. Ол шарттар түрік тілдері түгіл барлық адам баласының тілдерін біріктіруі де мүмкін. Бірақ ол қашан боларын ешкім айта алмады. Ол ертерек. Әзір біз туыс жүйелі емлені алсақ, бізде де англичандікі және басқа елдердікі сияқты жазу болады.

Бізде «лар» деген жалғау **-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер** болып жазылады. Ойғыр әліппесінде көптік жалғауы «а» арқылы **-лар** болып жазылған. Шағатай тілінде **-лір** жазылған. Бері келе анатолы түркі мен татар тілінде де **-лір** жазылған. Бірақ онымен татарлар да, анатолы түріктері де тіл тарамдануынан (диалекті) құтыла алмаған.

Сондықтан туыс жүйелі емлені алсақ та біз я жазуды, я тілдерді біріктіре алмаймыз. Мен де біріккеннен қашпаймын, бірақ өте сақтық керек.

Көптік жалғаудың қазақша төрт түрі бар. Біз оның бәрін тастап жалғыз *лар*-ды ұстап қала алмаймыз, мұнан оқыту жұмысы ауырлайды, сауаттану жұмысы қиындайды. Сауаттану жұмысы тез жүру үшін жазу сөз естілуіне жақын болу керек. Әйпесе «ят» кезіндегі орыстар сияқты емле ережелерін жаттаймыз да отырамыз.

Жолдас Е.Омарұлы айтқан сияқты, бұл күнге шейін емле мәселесін тіл мамандары шешіп көрген жоқ. Емлені шешумен келе жатқан тұрмыстың өзі. Өнерлі елдің қайсысының болса да жазуын алып қараңдар. Ірі тіл мамандары болса да, ол мамандар емле мәселесіне аз жәрдем берген. Өйткені бұл күнге шейін тіл ілімі өмірмен байланыспай, таза ілім болып келген. Мұнан былай тіл ілімі жазудың іске асу жағына жәрдем бермеске амалы жоқ.

Араб жазуының негізі тарихи жазу. Ол арабтардың надандығынан емес, араб тілінің қасиеттерінен болған. Арабта тіл ілімі өте шарыққа шыққан. ж. Шонан ұлының көңілі өте құлап кеткен дыбыс жайындағы тіл ілімінің тарауы әлі арабтікін жөнді басып кете алған жоқ. Іріту, еліктіру заңы арабтарға қашаннан белгілі болған. Біздің оқытушыларымыз *ідғам*, *ықпа* дегендерді жақсы біледі. Бірақ араб емлесін жасаған арабтың бұл ғылымы емес, өзінің тілі, араб тілінің түбірі үш дауыссыз дыбыстан құралады да, дауысты дыбысқа өте кедей болады. Сондықтан емлесі туыс жүйеге сүйенген.

Енді профессор Вунцетельдің сөзіндегі дауыссыз дыбыс қатар келмейді дегенге тоқталам. Бірақ мұны сәл кейінге қалдырайын. Бірде ж. Байтұрсын ұлы газетте туыс жүйелі емлеге жуық пікір айтқан сияқты. Ол кісі **-дар**, **-тар**, **-дер**, **-тер** екі түрде **-дар// -дер** болып жазылсын деген. Бұл да **дар**-ды жалғаудың байырғы түрі, дұрыс түрі деген, **-тар// -тер** бұралқы түрі деген қиялдан туған пікір. Жалғаудың қай түрі үлкен, қай түрі кіші екенін әлі ешкім аша алған жоқ. Біздің алтай тілдері қатаң, ұяң дыбыстарын бұрын айырмаса керек. Мәселен, ойғыр жазуында **п** мен **б**, **к** мен **г** айырылмаған.

Сондықтан ойғыр әліппесімен жазған түріктер қатаң дыбыстан ұяң дыбысты айыра алмаса керек. Көп зерттелген бір түрік тілінде бұл әлі бар. Мәселен, шуаш тілінде қатаң мен ұяң дыбыстар айырылмады. Бітеу буында қатаң болған дыбыс, ашық буында ұяңға айналады. Мысалы, **ит** (ат), **ұда** (атқа). Бері келе қатаң, ұяң дыбыстар жіктеледі. Оның бірі – ерте, бірі – кеш шықты деу дұрыс емес. Біздің емлемізде де екеуінің терезесі тең болуы керек.

Бізге туыс жүйелі емленің келмейтін тағы бір себебі – тілімізді зат есім, сын есім деп сөз мүшелеріне бөлу қиын. Архангельский жолдастың тіл құралын түзеген кеменгер ұлы жолдастар осылай депті. Біздің тіліміз жалғамалы (агглютинация) тіл, қопармалы күйге жетпеген тіл. Бұлай сатылауға англичан тілі қарсы болса да, англичан тілі қопармалылықтан жалғамалылыққа қайтса да, осы күнгі бір жаңа қисын қопармалы тілді жоғары қояды. Мен осы жаңа қисынды қолдаушыларданмын. Түрікшілдер де біздің тілімізде әлі дербес тұлғасы жоқ сөздер барын көрсетіп отыр. Бұған зат есімнен шыққан сын есімдер айғақ болып отыр. Олар мағынасы аяғындағы дыбысына қарай емес, сөйлемдегі орнына қарай білінеді. Сондықтан тіл құралымызды сөз жүйесі ғана емес, сөйлем жүйесіне де қоса құру керек екені байқалады. Тіліміз осындай сатыда тұрған соң емлені сөз жүйесіне құруға болмайды. Бізге ең қолайлысы дыбыс жүйесі.

Енді жолай бөлек-салаққа кідіре кетем. Мен баяндамашының кейбір жаңылысын түзегім келмейді де, баяндамашы тіл маманы болуында дау жоқ. Сөз басында дауыссыз дыбыстар қосарланбайды дегенді кеңітіп, буын ішінде дауыссыз қос дыбыс келмейді деу дұрыс. Бұл барлық түрік тілдерінің заңы. Тек дауысты үнді шұғыл болса ғана екі дауыссыз дыбыс қатар келеді. Басқа түріктер екі дауыссыз дыбысты қатар жазса, ол тек емледен. Бірақ «екі дауыссыз қатар келмеу – барлық мешелдеген тілдер белгісі» деу жаңылыс. Араб-жебірей тілдерінде үш дауыссыз қатар келеді. Бірақ соңғы кезде олар да асты-үстіне қосымша белгі қойып айырып жүр, мысалы: **зарыбун** – ұру, **зараба** – ұрды, **зарыба** – ұрылды. Олардың дауысты әріптер жазып жүргенінің өзі дауыстыларды көп сезбегендігін көрсетеді. Н.Е.Вунцетель мұны жетілген тілдің белгісі қылып көрсетті. Әйтеуір мен солай түсініп қалдым. Түсінуім дұрыс болса, ол кісінің ойына қосылғым келмейді. Өйткені дауыстыға түрік тілдерінен бай тіл жоқ. Жаңада ғана өзбектер 18 дауысты дыбыс

Сүйтіп, байтақ бұқараның білімге, мәдениетке қолын осы емле мен терминологияға жоламай жеткізуге болмайды. Кезінде ағылшынның емлесін сынап, Энгельс былай деген:

«Ағылшын емлесінің шатақтығы сондай, оқи білу деген ілуде біреудің ғана қолынан келетін бір қиын өнер де, ол өнерге жету үшін көп уақыт, көп еңбек сарп етіп оқу керек; солай болған соң жұмысшы табының надандықтан құтыла алмауы табиғи қалып болмақ. Жаза білу деген тек азғантай ғана адамның қолынан келеді, емлеге келтіріп жазуды көп оқыған адамдардың да көбі білмейді» (Маркс пен Энгельстің II томы, 403-беті).

Энгельстің бұл айтып отырғаны – Англия мен Американың үстем тілінің емлесі; буржуаз Англия мен Американың елінің билігі буржуазия табының қолында тұрған кезде буржуазия мәдениетінің маңдайалды Англия, Америка сықылды елдерде о сықылды шиеленіскен шатақ емленің сондай ілгері мәдениетпен сиысуы жөн болса да, еңбекші бұқараның ілгері басуы мүлде ақылға симайтын қалып болмақ.

Сондықтан емленің жалпы ережесіне көнбей, бөлек жайылатын оқшаулықтарды көбейтіп, тілдің шын қалпына жанаспайтын «академиялық» ережелерді аңдатып, емлені шатыстырып, қиындату дегенді ауызға алмайтын болуымыз керек. Сондықтан кейбіреулердің ағылшын емлесін бетке ұстап, емленің қиындығы мәдениеттің көркеюіне бөгет болмайды дегені де, Ә.Бөкейханұлының: – Жапония емлесіндей жаман емле жоқ, бірақ Жапония сол емлесімен-ақ өнер-мәдениетін Европа елінің деңгейіне жеткізді» («Еңбекші қазақ», 1924 ж.) дегені де қисынға келмейді.

Жапон жазуының негізі иероглиф (сөз басы бір таңба) бола тұрып, бірқатар сөздің буын-буынында таңбалайтын жолы бар; сондықтан оның жазуы Бөкейханұлы айтқандай, ең жаман жазу болмағанмен, шатағы көп, қиын жазу. Ол, ол ма, әр ұлтының әдеби тілі бір ғана тіл болса, Жапонияның әдеби тілінің өзі бірнеше де, әрқайсысының жазуы да әртүрлі, өздері біріне-бірі жалғаса қиындай береді.

Бірақ емленің жеңіл болуы керек дегенді әртүрлі түсінуі мүмкін. Емленің ережесі, әйтеуір, аз бола берсе, әсіресе, ережеге келмейтін оқшау қалыптары, әйтеуір, аз бола берсе, емле сонда ғана жеңіл болады деп жору мүмкін.

Ереженің саны неғұрлым аз болса, оны үйреніп алудың да оңай болатыны рас. Ережеге келмейтін одағай қалыптар аз болса, онан емленің оңайлайтыны да рас. Бірақ ереженің саны да, ережеге келмейтін одағайдың саны да азая келе, өзінің тиісті шамасынан мүлде кеміп кетсе, онда ол сықылды «жеңілдік» жеңілдік болмақ емес.

Ереженің санының аз болуы, емлеге керек ережелердің ол санның ішіне түгел кірмей қалғандығынан болса, ережеге жатпайтын одағайлардың аздығы да, өзінің санымен аз болғандығынан емес, бірқатарының еленбей, ескерусіз қалғандығынан болса, олай болған күнде онан емле жеңілденбейді, қайта қиындай түседі, сол сықылды тым артып кетсе, тілдің емлесі жазуды бір ізден шығаратын емле болудан да қалады, емлеге келтіріп жазу деген мүлде болмайтын боп шығады.

Қазақ тілінің 1929 жылы бекіген емлесі нақ осындай күйде. Бір көруге оп-оңай. Таза қазақша сөздің емлесіне арналған ережесінің саны 12-ақ, терминнің жазуына арналған ереженің саны – 18. Емле осы сықылды «жабайы» болған соң, дұрыс жаза білу оп-оңай болу керек еді, жұрттың бәрі де дұрыс жаза алатын болу керек еді. Бірақ шынында олай емес: жұрттың бәрі де дұрыс жаза алмайтын болып отыр.

Кейбір сөздер, мәселен, тұрмыста ең көп айтылып, көп жазылатын сөздердің бірі – «коммунист» деген сөз 16 түрлі боп жазылады, сонда о сөздің ішіндегі әріптерінің саны да оған жетпейді. Оны біреулер «кәмөнес» деп жазады, біреулер «кәмунис» дейді, тағы біреулер «кәмуніс» деп жазады, әркім өзінше жаза береді. Сонда оны солай, әртүрлі жазғандардың әрқайсысының өз жазғаны дұрыс екенін айтатын дәлелінің толықтығы да, дұрыстығы да тепе-тең түсіп, бірін-бірі бұзып кете алмайды. Бірақ сол 16 түрлі жазудың біреуін өзгесінен артық деп табарлық шын дәлел таба алмаймыз. Оны салыстырып санағанда, бірінен-бірін артық не кем деп айтарлық дұрыс критериямыз жоқ, емлемізде оған критерий боларлық ережеміз жоқ. Сондықтан жаңағы сөздің 16 түрлі жазылғанының 16-сы да дұрыс болғаны секілді, 16-сы да дұрыс емес болып шығады. Міне, емле осы сықылды күйде болған соң, ешбір сөзді дұрыс жазуға болмайды.

«Коммунис» деген сөз қазақтың өз сөзі емес, оның жазуының тұрақты болмауы содан – деп дауласушылар да болар, бар да. Бірақ ол сөз орыстікі де емес, немістікі де емес, сүйте тұра ол орыстікі де, қазақтікі де, немістікі де, тіл-тілдің бәріне бірдей халықаралық сөз, оны тегін қазып, латынша сөз деген қаншалық қисынды болса, қазақ тілінің өз сөзі деген де соншалық дұрыс болады (Бұл сөздің латыншасы – «гоммунис», жалпы, көпке ортақ деген мағынада). Қайта құл ұстап, теңдік, ортақтық дегенге мүлде жанаспаған баяғы Рим (латын) елінен көрі қазақ елінің бұл сөзді «менікі» деуге правосы анағұрлым артық.

Шынында, дұрыс жазу деген – қазақтың өз сөздерінің, «таза» қазақша сөздердің ғана правосы болып, емле сонымен ғана тұрып қалмау керек, қазақтың әдеби тілінде кездесетін сөздердің бәрі де дұрыс жазылып, әрқайсысының өзінің меншікті тұрақты таңбасы жазылған түрінен басқаша жазудың бәрі де қате делінетін болу керек; бірақ ол үшін мына сөз «таза» қазақша, мынаның тегі жат деп, сөз-сөздің тегін қазып жатудың қажеті жоқ, тегі қайдан шықса да бәрібір, қазақ тіліне кірген сөздің бәрі де қазақтың өз сөзі деліну керек.

«Коммунист» деген сөз тіл-тілдің бәрінде де бар, бірақ оның түбі сол тілдердің ешқайсының да өзінікі емес; сүйтсе де оны орыс та, неміс те «өз сөзім емес» деп қалай болса солай жаза бермей, тұрақты бір таңбамен ғана жазады.

Міне, қазақ тілінің емлесі де сол сықылды тұрақты болу керек. Жаңағы «коммунист» сияқты мыңдаған сөздің осы күнге шейін ешбіреуі дұрыс жазылмай келеді. Біреуінің де тұрақты таңбасы жоқ, осы күнгі емленің емле болып шығуы 1929 жыл еді, сонан бергі 6 жыл бойы жаңағыдай сөздердің ешбіреуі бір тұрақты түрге түсе алмастан келеді. Енді о сықылды сорақылықтан құтылу үшін ең алдымен сол сорақылықтың түп себебін тауып алу керек.

Әрине, ол себепті әркім өзінше бүлдіріп жазумен келген «коммунист» деген сөздің өз бойында деуге болмайды. Оны жазушылардың надандығынан да көруге де болмайды, емленің: осылай жазу керек деп, қолға ұстатқан тұрақты жолы болмаған соң, жазушы емленің анархиясынан қайткенде де құтыла алмаған.

Сөйтіп, о сықылды сөздердің тұрақты таңбасының болмауына шын себеп – осы күнгі емленің өзі, бұл емленің бір ережесі: «шет тілдерден кіретін сөздердің – терминдердің емлесі қазақ тілінің фонетикасы мен морфологиясының осы күнгі заңдарынша болу керек, – дейді» (1929 жылғы емле конференциясының стеногр., 139-бет).

Бұл – «қазақ тілінің фонетикасының осы заңдарына» терминдердің емлесін бағындыра берудің түбі шиеленген шатақ болып кететін болған соң, соны келегейлеймін деп, оған: «аса бір керек жерлерде ғана болмаса, жат сөздердің түбірін бұзбай жазу керек...» – деп, бір эклектік бұлтарыс қосқан (сол стенограмның 140-беті).

Міне, терминдерді осы ережеге келтіріп жазу үшін, жазушы оны әуелі «қазақ» фонетикасының осы күнгі заңына бағындырамын деп бір әуре болады, «аса бір керек жерлерде ғана болмаса, терминдердің түбірін бұзбай жазамын» – деп, екі әуре болады. Сөзді мұндай ережеге келтіріп жазу үшін әр жазушы оны өзінше жазып, әр сөзді өз алдына қиыстыруға тиіс. Өйткені олардың әрқайсысында өз көзқарасы бар ғой. Сонда біреуі: «коммунист» деген сөзді «кәмөнес» деп жазғанда оны «керегінше ғана бұзып», қазақ фонетикасының осы күнгі заңына бағындырдым – деп біледі, екінші біреу ол сөзді «кәмүнес» деп жазғанда сол шартқа келтірдім деп түсінеді, тағы біреуі оны «кәмүніс» деп жазғанда ережеге қисынады деп ойлайды. Ереже осының бәріне де өзі жол ашады.

Сонымен, емле әркімнің өзінше жазуын қойдырып, сөз-сөздің таңбасын айнымайтын тұрақты қылып шығарудың орнына, емле жасағанда бұл мақсат еленбегендіктен, жазуда тұрғылықты бір із болмай, қайта теріс «жазғыштыққа» бастап, анархия шығарып отыр.

Емлеміздің бұ сықылды жолсыздығы тек халықаралық терминдер ғана емес, қазақтың өз сөздеріне де тиіп отыр.

Жазуды сыңарезу ультра-фонетик жолымен жазатын болған соң, естілуі әр жолы әртүрлі, кейде болып, кейде түсіп қалып отыратын көмескі дауыстылардың емлесі мүлде шатысып, былығып кетті. Мәселен, бір кісі бір жерде «асра», «жамра», «Ахмет», «көбрек», «ру», «рет», «Абралы» деп, бұ сықылды сөздердің дауысты «ы», «і»-лерін жоғалтып айтатын болса, екінші бір жерде сол кісінің өзі-ақ сол сөздерді «асыра», «жа-

мыра», «Абыралы», «Ахымет», «көбірек», «ұруу», «ірет» – деп те атайды. Соған қарап, емле о сықылды сөздерді қалай жазсаң да еркің дейді, ондай сөздердің жазуына тұрақты жол көрсетпейді, «ойын», «қиын», «ауылы», «шаруа», «алуа»-ларға ұсаған сөздердің айтылуы да, жазылуы да со сықылды: «қойны», «қолы», «шаруа», «алуа» боп келе береді. Әркімнің өзінше айтатын сөздері болады, әр жерде әртүрлі айтылатын сөздер де толып жатыр; бір кісінің өзі «жұрттың бәрі де» әр жерде әртүрлі қып айтатын сөздер де аз емес; о сықылды сөздердің емлесінде еш тұрақ жоқ, оған қарағанда қазақ тілінің мүлде емлесі жоқ деп түсінуге болғандай. Мәселен, «жана» деген сөз «және», «жәнә» болып та жазылады, «ішкім» – «ешкім», «едәуір», «әдәуір», «недәуір», «қарағын» – «қарқын», «шмай» – «шымай» – «шыжбай»; «кербіш» – «керпіш» – «кірпіс», «бибастық» – «бейбастақ» – «би бастық» – «бей бастақ» – «бейбастық»; «жәнтік» – «жәндік», «шыңара» – «шінара» – «шін-ара» – «ішін ара» – «ішінара», «саржан» – «шажын»-дарға ұсап, әр жолы әртүрлі болып жазылатын сөздер толып жатыр.

1929 жылғы емленің шешпей қалдырған, осы күнге шейін де шешілмей келе жатқан бір мәселесі – түбірі басқа-басқа болғанмен, кірігіп бір мағыналы бір сөз болып кеткен құрамды сөздердің емлесі. Мұндай сөздердің жазуында еш тиянақ жоқ, оны біреулер қоспай, бөлек-бөлек жазады, тағы біреулер арасына сызықша қойып жазады, кейбіреулер қосып, бір сөзге ұсатып жазады. Мәселен, «жарқ қанат» – «жар қанат» – «жарғанат», «қол қабыс» – «қол қабыс» – «қолқабыс», «жарым ес» – «жармес», «иін ағаш» – «иін ағаш», «аш көз» – «ашкөз» – «ашкөз», «жаздың күні» – «жазды күні» – «жазды күн» – «жаздыгүн», «жазғы тұр» – «жазғы тұрым», «бара жатыр» – «баражатыр» – «баратыр» – деп әркім өзінше жаза береді. Бұл сықылды мысалдардың ұшы-қиыры жоқ. Осы күнгі емлені мақтап, қазақтың өз сөздеріне келгенде оның еш кемшілігі жоқ, кемеліне келіп, әбден жетіліп болған емле; аздаған кемшілігі болса, тек жат сөздердің жазылуы жағынан ғана болып отыр деп, қазақ тілінің емлесін көкке көтерушілердің мәселеге жете түсінбей, бетінен сапырып, балалық қылық көрсетіп жүргендігі осы мысалдардың өзінен-ақ аян болу керек. Тіл ғылымының

емлеге керек бірқатар ірі мәселелерінің 1929 жылы шешілмей, шикі күйінде қалғандығы, 1929 жылғы емледен ол мәселелердің дұрыс шешіліп, тұрақты ереже болып орын ала алмай, елеусіз қалғандығын да осы келтірген мысалдардың өзінен-ақ байқалу керек.

Сөйтіп, осы күнгі емленің бір көрмеге жеп-жеңіл болып отырғаны тілдің емлеге керек мәселелерінің түгел тексеріліп, азғана ереже болып, қорып шыққанынан емес, сол мәселелердің көбінің тексерусіз ұмыт қалып, емледен белгілі ереже болып орын ала алмағандығынан.

Терминдердің емлесіне 1929 жылғы қаулы ойына келген бір азғана мәселелерді ереже қылып кіргізді де, ең керек ірі мәселелерді мүлде сөз қылмай ұмыт қалдырды.

Қазақтың өз сөздерінің жазуында да ол емленің кемшілігі аз емес екенін жаңа көрсетіп өттік. Міне, сондықтан осы күнгі емленің ережесінің аз болуы – тілдің шын қалпын аз ережеге сыйғызып, түгел қорытып шығарғаннан емес, тек есіне түскен қалыптарын ғана ереже қылып шығарып, ең керектерін ұмытып кеткендігінен, елеусіз қалдырғанынан болған соң, емлеге кірген ережелердің бәрі жиылғанда да тілдің емлеге керек мәселелерінің бәрін түгелімен ішіне ала алмайтын болған соң, қазірде емле бір көрмеге оп-оңай сияқтанғанмен, өзі шын емле бола алмай, жазуды мүлде шатастырып, анархия шығарып отыр. Шынында, емле жеңіл болу үшін ереженің саны да, ережеге көнбейтін одағай қалыптардың саны да құр аз болып шығу ғана шарт емес, тілде бар емлеге керек қалыптардың бәрінің түгел тексеріліп, ереже боп, қорып шығуы шарт. Міне, солай қорып шыққан ереже – өзі барынша аз болып, емлеге керек мәселелердің бәрін де ішіне алатын болса, емле сонда ғана шын емле болады.

ҚОСАР МА, ДАРА МА?*

(Ұу, Үу, ый, ій-лердің емлесі жөнінен)

Араб әрпін қолданып жүрген кезімізде сөздің басында дауысты дыбыс тұра қойса, жазғанда оның алдыңғы жағына бір «әліп» әкеліп сүйеп, мұны «сүйеу таяқ» деп атаушы едік. Бұл шындығында да сүйеу таяқ қана еді. Үйткені дауысты дыбыстың алдынан қойылған «мәтсіз әліп», басқа әріптердей, белгілі бір дыбыстың таңбасы болмайтын-ды. Ол тек – ескі әдеттің нендей оңбағанынан да безіп кетуге батылы бармайтын, шығандап шауып соны жол сала алмайтын, дағды құлы мешеудің көкірегіне демеу, жанына сүйеу болу үшін ғана керек еді. Сонда да сол түкке керекті жоқ сүйеу таяқ араб әліппесін жамап кигенімізден кейін де он бір жыл өмір сүріп, 1924 жылы ғана қазақ жазуының еңсесінен шақ түсті. Кім біледі, сүйеу таяқ сүйретіліп әлі күнге шейін жүрген болса, әлде де оны сүйеу көрген адамдар болған болар еді тағы. Мұндай, сау денеге ауру егетін сүліктерден арылып келеміз-ау, сонда да «ауру қалса да, әдет бірден қала қоймайды» ғой. Біздің жазудың қалған ауруынан қала келе жатқан бір әдет бар, ол – әріп қолданудағы қосар таңбалар: бір дыбысты екі әріп, төрт әріппен белгілеулер: орыс әрпімен жазғанда *су, ты, ти* болып шығатын сөздерді *суv* («сұу»), *тыj* («тый»), *тиj* («тий») қылып **Ұ + у, Ү + у, і + й** қосарларымен таңбалайтын әдетіміз. Бұл ескі аурудың сүлеленіп, созылып келе жатқан бір сарқыншағы ғой; мұның неден ұшынып, қалай пайда болған дерт екенін, кім қандай еммен бұл науқастан арылғанын қысқаша бір шолып өтелік.

1. ҚОСАР ӘРІП БІЗДЕ ҚАЙДАН БАСТАЛАДЫ?

Араб әліппесінің біздің тілімізге үйлесімсіздігін жұрт ерте-ак сезе бастаған болатын. Қазақ тілінде жазылған қағаздардың қандай ерте кезден қалғандарын алып қарасаңыз да, жазуды дағды қылған адамның ісі болса, онда араб әріптерін қазақ дыбысына шақтау, белгілі бір әріп, белгілі бір таңбаны белгілі орындарда белгілі бір

* Мақала алғаш рет «Мемлекеттік термин комиссиясының Бюллетенінде» (1935 ж.; №1 санында) жарияланған.

түрде қолданған емле элементтерін көресіз. Мәселен, **с** дыбысының жуан естілетін жеріне *сам*, жіңішке естілетін жеріне *сын* жазатын, **т** дыбысының жуан естілетін *тай*, жіңішкесіне *ти* жазатын. Жуан **з**-ның орнына бірде *зат*, бірде *зай* жазып, жіңішке **з**-нің орнына *зий* жазатын. Тағы-тағы осындай әркім өзінше өз бетімен болса да, көпшілігінде белгілі бір қалыпқа айналған «емле іздеушілік» өте ерте кезден-ақ басталған сияқты. Дауысты дыбысты таңбалаудан осындай стихия түрінде іздену болғандығы сезіледі. Сөйтіп, араб әрпінің кемістігін сезу, мүмкін болғанынша сол әріптердің өзін қазақ тілі дыбыстарына үйлестіру шарасы қалам ұстағандардың арасында көптен қозғалған; теория, проект түрде емес, практикада ертеде қолданылған іс болатын. Беріректе жазылып, басылған бірқатар кітаптарда осы күнгі **ы, і** дыбыстарын таңбалау үшін бұлардың өзін әріппен белгілемей, алдындағы дауыссыз дыбыстың әрпінің үстіне үтір қою, осы күнгі **у** дыбысы үшін **уау**-дың үстіне үш нүкте қою, **йй** дыбысын ашып көрсету үшін «аст белгісін» (кәсре) салу, тағы-тағы осындайлар жиі кездесетін болды. Сондықтан араб әліппесіне Байтұрсынұлы істеген өзгерісті араб әрпін жамаудың басы деп санау – тарихи қате, ол – бұл жөнінде бола келген өзгерістердің сірге жияры, соңы, тұйықталып тынған жері деп қана түсіну керек.

Байтұрсынұлы жамап шығарған әліппе мен емле қазақ дыбыстарын жіктеу, таңбалау жөнінде дәлірек, түгелірек болған болса, онда оның өз бетімен тауып шығарған нәрсесі болмайтынды. Ильминский, Мелиоранский, Радлов сияқты оқымыстар, Ронгинский, Алекторов сияқты миссионерлер орыс әрпімен таңбалап қазақ әліппесін шығарғанда, осы Байтұрсынұлы «тапты» деп жүрген дыбыстардың бәрі де ашылған болатынды. Ахметтен көп бұрын қазақ тілі мен оқу құралдарын шығарғанда, **а** мен **ә, о** мен **ө**-лер барын немесе **с, т**-лардың жуан-жіңішкесіне әріп алудың керексіздігін Ыбырай Алтынсариндер Ахметтен үйренбегенді. Егер осы күншығысшылар мен миссионерлер шығарған әліппе болмаған болса, Байтұрсынұлы әліппесі де болмайтын еді. Тіл, әліппе мәселесінің тарихынан түк хабары жоқ кейбір азаматтар, өмірінде Байтұрсынұлының грамматика емлелерін оқып шығып көрмеген, өзі ұқпаған да болса, «ол Америка ашқан жоқ еді» десең, мұның «солақайлық», «демагогия» деп өре түре келетіні бар, бұлардың құлағына алтын сырға!

Arap orpin qoldanıp çyrğan kezimizde sozdın başında davıştı davış tura qolsa, çaqanda onın aldınqı çaqıma bir „alıp“ okılıp sıyep, munı „syjev tajaq“ dep atavıç edik. Bul çabında da syjev tajaq çana edi. Ytkeni davıştı dıbıştıñ aldınan qojılqan „matız alıp“, nasqa orıpterdej, bolgılı bir dıbıştıñ tansası bolmaıtın dı. Ol tok-eski ođettin nendej onıbaqtınan da bezip ketıyge satılı barmaıtın, çaqanda çavıp, sonı çol satı almaıtın, daqıç qılı mecevdin köktregine dı-mıv, çabına syjev boluv ycin çana kerek edi. Sonda da sol tykke keregi çaq syjev tajaq arap alıppesın çamıp kılğınmızden kejin de onıñ çıl omır sıyıp, 1924-çabı çana qazaq çavuzınan enesinen çaq tıstı. Orıñ alıppesı men emlestinin denesine nece çabıaj sıyık bolıp qadalıp kelgen „a“ pen „jaj“ terdin 1905-çıl reformasında qızuv köçirilip barıp, reaksiä döyirinde nojın çasırıp kelip, 1917-çıldı qajtınasqa ketıvı kezdej soqtıq, nemese, çaj tuspa-tus kelgendik emes çoj. Tırlık arqavı qur duqıdın eslgen çirkin, eski daqıç buqaılıq sıylgen kezde, mardamı alıp, ezinen ezi qurıp, çojalıp k-çken çoj. 1917-çıldın, osındaj, muqav buz ar ky-i sızge darımağan bolısa, kim bilet, syjev tajaq sıyretılıp ol kyngı çejin çyrğan, alde de onı syjev kergen adamdar bolqan bolar edi taqı. Munda, sav dınege avruv egeitin sıylkterden arılıp kelezim av, sonda da „avruv qolsa da ođet birden çana qojımaıd“ çoj Bızdın çavuzdın qalıqan avruvnan çana kele çatqan bir ođeti bar, ol arıp qoldanuvdaq qosar tansalar: bir dıbıştı eki arıp, tert orıptep belgilevler: orıs arpi men çavuzda „cy“, „ru“, „m“ bolıp çıqatın sezerdi „su“, „bj“, „ij“ qılıp, „u+v“, „y+v“, „b+j“, „l+j“ qosarlıq men tansalajın ođettimiz. Bul eski avruvdın sıyelenip, sozılıp kele çatqan bir sarqıncaq çoj; munıñ neden ucbısp, çataj pıjda bolqan dert ekenin, kim çandaj em men sul bavqastan arıqıqan qısqaça bir çolıp otelik.

Qosar arıp olzde çajdan bastaladı?

Arap alıppesınıñ sızdın ıllimızge yjlesimızdigin çart erte-aq seze bastıqan bolatın. Qazaq tilinde çavuzıqan çaqırdardıñ çandaj erte kezden qalıqandarın sıy çarasız dı, çavuzdı daqıç qılıqan adamnıñ isı bolısa, onda arap orıpterin qazaq dıbışına çatıv, belgılı bir arıp-belgılı bir tansası belgılı orındarda belgılı bir tyrdı qoldanqan emle elementlerin kerektiz. Mesein „a“ dıbışınan çuvan estiletin çerine „at“, çılñke estiletin çerine „su“ çazatın. „T“ dıbışınan çuvan estiletin çerine „taj“, çılñ kesine „ij“ çazatın. Çuvan „z“ nıñ ornında „zat“, sızde „zaj“ çazap, çılñke „z“ nıñ ornında „zj“ çazatın. Taqı-taqı osındaj or kim ezince ez beti men bolısa da, kereçiliginde belgılı bir qalıpqa ajnıqan „emle izdevçilik“ ote erte kezden-aq bastalqan os-

jaqıt. Davıştı dıbıştı tansalavdan osındaj sıqla tyrinde izdenıv bolqandıq seziledi. Syjtıp, arap orpinin kemistigin sezyv, mymkın bolqanında çol orıpterdin ezin qazaq tili dıbıştarına yjlestırv çarası çalam ıstıqandardan arasında köpten çozılqan; teoria, proektı tyrde emes, praktıkada erte-de qolıs alınqan is bolatın. Berirekte çazılıp, basılqan bir çatar kitaparda osı kyngı „b“, „f“ dıbıştarın tansalav ycin bulardan ezin arıp pen belgileme, aldındaqı davışsız dıbıştıñ orpinin ystine ytır çojuv, osı kyngı „v“ dıbıştı ycin „av“ dıñ ystine yo nykte çojuv, „lj“ dıbışın arıp kersıtyv ycin „ast belgısın“ (kosre) saluv, taqı-taqı osındajlar çıl kezdetin bolıs. Sondaqtan, arap alıpp sıne Bajtursın ulı çngızın egerıstı arap orpin çamavdın bası dep çanav- tarıjıqı çata, ol-sul çende bolı kelgen egerlerdin sızge çıbars, sonı, tuıqıtaıp tıñqın çıl dep çana tısynıv kerek.

Bajtursın ulı çamıp çıqarqan alıppe men emle qazaq dıbıştarın çıketep, tansalav çetinde dırek, tygelrek bolqan bolısa, o da onıñ ez beti men tavıp çıqarqan norası bolmaıtın dı. İlimskij, Meleoranski, Radıop sıjaqıtı oqmıstar, Rongıuskij, Alekrop sıjaqıtı missionerler orıs arpi men tansalav qazaq alıppesın çıqarqanda, osı Bajtursın ulı „tapıt“ dep çyrğan dıbıştarın bari de açılqan bolatın dı. Aqmıetten köp burın qazaq tili men oquv quraldarın çıqarqanda „a“ men „o“, „o“ men „ö“ ler barın, nemese „s“, „t“ lardıñ çıvan-çılñke-sine orıp aluvdın kerekisızdigin bısraj Altınarınder Aqmıetten yjrensengen dı. Eger osı kyngı çıqarılqan men missionerler çıqarqan alıppe bolmağan bolısa, Bajtursın ulı alıppesı de bolmaıtın edi. Til, alıppe maselestin tarıjıqınan tyk çabası çoj keç bir azamattar, emirinde Bajtursın ulıñın gramatika, emlelerin oqıp çıqıp kormegen, ezi uqağan da bolısa, „ol Amıreka açqan çoj edi“ desen, munıñ „solajaqlıq, demagoğia“ dep erte tyre ketiletin bar, bulardan qulaqınan altın sırtqal

Bajtursın ulıñın arap orpine kirgızgen egerıstı bir çatar orıpterdin ystine ytır, mat çojuv (sul bir), araptıñ omzısın dajek-ıllıkke aluv (sul eki), qosar arıp engızyv (munı men yc). Mine, osı ycevinin iclenen *çana men Bajtursın ulı çavuzda dege çarılıq-qosar orıpter*. Ytkeni ytır çojuvdı aldın men Tyrkıada Camıddın Samıj çıqarqan, onan kejin Tatarıstanda Çajum Nasırıjı, munıñ artınan Haatı Maquvdıp osı kyngı bızdın „u“, „y“ orıpterinin ornın çımsaqan. H. Maquvdıp ezinin çatqan kitaplarında da, „Juldız“ deytin çavuzında de „ytirilı vavdı“ yzıje otırqan. Mat pen omze tansaların da çuvan „a“ men çılñke „o“ ornında aluv solardan qalıqan dı. Syjev tajaq bolısa, sul burınnan bolatın. Burın bolqanda, su „Çoça-Aqmet Jasavıjda da, Çaqı-taj çavuzıclarında da bolıp otırqan. Davıştı dıbış

Байтұрсынұлының араб әрпіне кіргізген өзгерісі – бірқатар әріптердің үстіне үтір, мәт қою (бұл бір), арабтың әмзесін дәйекшілікке алу (бұл екі), қосар әріп енгізу (мұнымен үш). Міне, осы үшеуінің ішінен шынымен Байтұрсынұлы шығарды деуге жарарлығы – қосар әріптер. Үйткені үтір қоюды алдымен Түркияда Шамсиддин Сами шығарған, онан кейін Татарстанда Қаюм Насири, бұның артынан Нади Махсудов осы күнгі біздің у, ү әріптерінің орнына жұмсаған. Н.Махсудов өзінің жазған кітаптарында да, «Юлдуз» дейтін газетінде де «үтірлі уауды» үзбей отырған. Мәт пен әмзе таңбаларын да жуан **а** мен жіңішке **ә** орнына алу солардан қалған-ды. Сүйеу таяқ болса, бұл бұрыннан болатын. Бұрын болғанда, бұл – Қожа Ахмет Ясауида да, шағатай жазушыларында да болып отырған. Дауысты дыбыс алдынан сүйеу **«а»** қою әдеті арабша жазуға ескі ұйғыр әліппесінен (осы күнгі моңғол әліппесі сол ұйғыр әліппесінің негізінде) қалды деуге толық қақымыз бар; үйткені ескі ұйғыр жазуында сөз басындағы дауысты дыбыс алдына **«а»** қою бар-ды. Әйтпесе араб жазуының өз әдетінде бұл жоқ. Бірақ ескі ұйғыр жазуы кезінде бұл сүйеу таяқ емес, бар дыбыстың таңбасы болса керек.

Сонымен, Байтұрсынұлының сыбағасына еркін тиетіні – жалғыз-ақ қосар әріптер. Бұлар да оның алғашқы жобасында бүгінгі ұғымдағыдан көріне басқа еді. Мәселен, **ұу** дыбысын Байтұрсынұлы да, бөтендері де ең соңғы кезде бұл бір дыбыс емес, **ұ** мен **у**-дан, **ы** мен **у**-дан құралған екі дыбыс деп жүрсе, 1912 жылғы «Айқап» журналының 4-5 сандарында шыққан алғашқы жобасында Ахмет **ұу** дыбысын жалаң дыбыс деген болатын, қай жерде екі **ұ**-мен белгіленгенін – тек әріп жоқтықтан болды деген болатын. Сондықтан да алғашқы жамалған әліппеге үстіне үш ноқат қойылатын **уау** кіргізілмеген болатын. **ұу**-ды бірде **үу**, екіншіде тек **ұ** ретінде – екі түрде таңбалаған еді. Оның үстіне **у** дыбысы да сол **ұ**-мен белгіленген еді. Сонымен осы күнгі біздің **ұу**, **үу**, **ұ**, **ү**, **у** әріптерімізбен таңбалап жүрген 3 (5) түрлі дыбыстың бәрі де жалғыз у-мен көрсетілетін жерлері болушы еді.

Араб әріптерін, мағынасына қарай, осы күнгі әріптерімізбен таңбалағанда, осы күнгі **«тұр»** да онда **«тұр»**, **«оқұу»** да онда **«оқұуң**, **«тау»** онда **«таұ»** болып жазылушы еді де, бірақ – **құ** тізбегі бірде осылай **«құ»** болып оқылады да, енді бірде **«кү»** бо-

лып оқылатын еді. Бұл үлкен шатақ еді. Осы шатақтан құтылмақ болғандағы қармағаны әлгі қосар әріптер болды. Бірақ шатақтан құтқару орнына, қосар әріптер одан әрі қосарлана, шатақты шиеленістіре түсті. Араб негізді қазақ әліппесінің өлер алдындағы соңғы тынысы болған 1924 жылғы емлесінде бұрынғы **ұу** түріндегі жалғыз қосар төлдеп: **ыу, іу, ұу, үу** деген төрт қосар болып шықты. Латын әліппесін алған кезімізде де қазақ тілі дыбыстарының табиғатын тануымыз сол бұрынғы күйінен көп ұзамағандықтан, ескі арабша әліппеміздегі қосарлылық ауруын ала келіппіз. Бар жеңілдеткеніміз-ақ төрт қосардың орнына екі қосар қалдырып: **ыу, іу, ұу, үу** орнына **ұу, үу**-лерді ғана қолданғанмыз. Бұл – аурудан айығып кету емес, бәленің жарымынан құтылып, жарымын сақтап қойғанмен бір есеп, **ый, ій**-лер жөнінде бұ да болған жоқ, түгелімен бұрынғыша жаңа емлеге кірді.

Сөйтіп, біздің қосар әріптердің төркіні түгелімен Ахмет емлесіне барып тіреледі. Апострофтан шошынып, әсіре қызылдыққа салынып жүрген қайбір жолдастар мұны жақсы аңғаруы керек.

2. ҚОСАР ӘРІПТІ ЖАҚТАУШЫЛАРДЫҢ ДӘЛЕЛДЕРІ

Қосарды жақтаушылар бұлардың бір дыбыс емес, екі дыбыс болғандықтан екі таңбамен белгілеу керек деседі.

Әуелі-ақ, бұларда екі дыбыс бар ма, жоқ, бір-ақ дыбыс бар ма? Мұны айырып беруге қосаршылардың өздерінің де өрелері жетпейді. Бар айтатын дәлелі екі-ақ түрлі: 1) **ұу, үу, ый, ій**-лерден кейін келетін жалғанатын жалғау – дауысты дыбыстан кейін келетін жалғауға ұқсамайды, дауыссыздан кейінгі жалғаудай болып отырады: дауыстылардан кейін *бала-сы, еңсе-сі* болып, тәуелдеу жалғауы **-сы, -сі** түрінде ұшырайды да, барлық дауыссыздардан және **ұу, үу, ый, ій**-лерден кейін **ы, і** түрінде:

Аурұу-ы

Өсуу-і

Сый-ы

Бій-і

Ат-ы

Ел-і

болып кетеді, сондықтан жалғау түріне қарай, **ұу, ый**-ларды қосар дыбыстар деп, оның соңғысын дауыссыз **у, й** деп білу керек дейді.

Бұл – салмақты дәлел емес. Дыбыстың түрін жалғауға қарай тану – қазақ тілін зерттеу тарихының төменгі сатыда жүрген кезіндегі кустаршылықтың қалдығы. Әйтпесе, дыбыстың қандай нәзік түрлерін де айырып бере алатын эксперименталь фонетика аспаптары бар. Біздің заманымызда қай дыбыстың қандай дыбыс екенін айыру үшін жалғауға апелляция берудің өзі бір ұят әңгіме. Жалғау ерте кездегі қалыпты ғана көрсетіп, дыбыстың осы күнгі беталысын көрсетпей де қояды. Қазақ тілінде **-лы** жалғауы дауысты дыбыстар мен **у, й, р**-дың соңынан ғана келеді де, қатаң (үнсіз) дыбыстан кейін **-ты (-ті)** түріне көшеді; *бала, тау, ой, ар* сөздері: *бала-лы, ой-лы, ар-лы* бола тұрып, *ат, ес* сөздерінен *ат-ты, ес-ті* болып сөз тудырылады. Сөйте тұра, *жар-ты, Шідер-ті* сияқты сөздерде солар **р**-дан кейін жалғау *-лы* болмай, *-ты* болып кетеді. Оған қарап **р** дыбысын қатаңның қатарына қосуға бола ма екен? Түрік тілінде *су, оқу*-дағы **ұу**-лар жалаң дауысты, сондықтан олар *su, oğu* деп жазады. Бірақ жалғау түрін алсақ, онда ілік жалғау дауыстыдан кейін **-ның**, дауыссыздан кейін **-ң** болады да, **ұу**-дан кейін ілік жалғау **-йың** болып, жеке бөлініп шыға келеді. Осыған қарап, осы жалғауы дауыстыға да, дауыссызға да ұқсамағанына қарап, түрік тілінде **ұу** дауысты да емес, дауыссыз да емес деуге бола ма?

Дыбыстың дауысты не дауыссыз екенін тәуелдеу жалғауына қарай айыратын болғанда, *қай-сы, анау-сы, мынау-сы* сөздеріндегі тәуелдеу **-сы** болып кетті деп, бұлардағы **й** мен **у**-ды дауыстыға қосу, сөйте тұра, *сай-ы, тау-ы* дегендегі **й** мен **у**-ды (жалғауы **ы** болғандықтан) дауыссызға қосу керек болар еді. Бұл, әрине, ересек адамның ісі емес, баланың ойны болған болар еді.

Сондықтан бұл дәлелді дәлелге есеп етуге болмайды. **ұу, үу, ій**-лардың әрқайсысында екі-екіден дыбыс бар деушілердің екінші, әрі бар күшті дәлелі – бұл қосар әріпті дыбыстар ерте кезде бір дауысты, бір дауыссыздан құралған екі дыбыс болған деседі. Мұнысы дұрыс: **«су»** сөзі бұрын бірде **«сұу»**, бірде **«сұғ»** түрінде; **«ашу»** сөзі бұрын **«ашығ»** түрінде; **«бу»** сөзі **«бұғ»** түрінде; **«тій»** сөзі **«тег»**, **«би»** сөзі **«бег»** түрінде болулары рас. Бірақ бұрын сондай болушылығының өзі осы күні де сондай екендігіне немесе осы күні қосар таңбамен жазудың дұрыстығына дәлел бола ала ма? Бізден басқа, бізбен көрші елдер (татар, башқұр, өзбек, әзірбайжан, қырым елдері) баяғыда екі дыбыстан құралған еді деп бұларды

қосар әріппен таңбалап отыр ма? Жоқ, баяғының қара шаңырағы біздің еншімізге тиген бе? Бұрын екі дыбыс (бірі дауысты, бірі дауыссыз) болған жердің бәрі бірдей қосар әріппен таңбалана беретін болғанда, «сары» сөзі бұрын «сарығ» түрінде болған; сондықтан етістікке айналған кезде «сарғ-ай» болып ғ пайда болады. Онда мұны да «сарұу» немесе «сарый» түрінде жазбақшымыз ба? «Тірі» сөзі «тірік», «торы» сөзі «торық» түрінде болған, әлде бұларды да «тірій», «торый» деп жазамыз ба? Әрине, жаза алмаймыз. Олай болса, бұл сияқты өткендегі ата-тегінен шығарып әкеліп ұу, ій-лердің әрқайсысы екі-екі дыбыстан деушілік – құлақ асарлық дәлелді әңгіме де бола алмайды. Сөйтiп, қосар әрiппен жазуды мақұлдайтын екі дәлелдің екеуі де дәлелдікке жарамайтын болып шығады.

3. ҰУ, ІЙ-ЛЕР ШЫНЫНДА БІР-БІР ДЫБЫС ПА, ЖОҚ, ӘРҚАЙСЫСЫ ҚОС ДЫБЫСТАН БА?

Әрбір жеке дыбыстың қай жерде қандай болып ұшырайтынын анықтау үшін бүгінде ғылым түрлі аппараттар қолданып, эксперимент жолымен мәселенің түйінін шешіп отырады. Бірақ біздің қазақ тілі дыбыстары мұндай эксперименталь зерттеу көрген емес. Мына дыбыстары қосар дыбыс деп жүргендер де ғылым қорытындысына сүйеніп айтып жүрген жоқ, әркім өз көңіл орайымен соғып жүр. Сондықтан бұл туралы қазақ тілін зерттеген оқымыстылардың пікірін шолып қаралық.

Түркі тілдерінің ең ірі маманы академик В.Радлов өзінің неміс тілінде шыққан «Phonetik der nordlichen Tuerksprachen» («Терістік түркі тілдерінің фонетикасы») деген кітабының I томында бұл дыбыстарды қосар дыбыс демей, жалаң деп кеткен. Бірақ бұл біздің ұу, ій-лерді Радлов «ұзын дауысты» деп, ұзындық белгісімен айырып таңбалаған. Радловтың қазақтың ұу, ій-лерін ұзын деуі, әрине, қате. Үйткені қырғыз тіліндегі секілді ұзындық-қысқалық қазақ дыбыстарында жоқ. Мұны Радлов та білген. Бірақ Радловтың ұзын деуі тек қысаң ұ, ү, ы, і-лерден айыру үшін болса керек. Ондай болса, дұрыс, Радловтың бір айтқаны: ұзын ұ, ұзын і-лерден соң дауысты келе қойса, екеуінің арасына бір жарты

дауысты тығылады, *су, би* болады да, *сұуат, бійік* болады деген. Бірақ жазуда ол жарты дауыстыны елемей, таңбаламай кетіп отырған. Біздің *тійін, бійік* деп жазылатындарымызды да Радлов *тін, бік* деп жазған. Кейін 1884 жылы шыққан «О языке куманов» дейтін шығармасында да Радлов **ұу, ій**-лердің жалаң дыбыс екенін мойындаған. Ноғайбақтарға арналған оқу құралдарында миссионер Ильминский **ұу, үу**-лерді **ыу, еу** таңбаларымен белгілеген болатын еді. Радлов мұны да жай, шартты таңба деп қараған (соңғы кітабының 25-бетін қара). Сөйтіп, Радлов бұл дауыстардың қос емес, жалаң екенін мойындап кеткен.

Қазақ тілінің грамматикасын ең жақсы тексерген профессор П.Мелиоранский де осы Радлов пікірінде болып, **ұу, ій**-лерді жалаң әріппен таңбалаған. Бұл дыбыстардың татар тіліндегісі мен қазақ тіліндегісінің ешбір айырмасы жоқ. Ал татар тіліндегісін эксперименталь түрде тексеріп келіп, Ғалымжан Шарап бұлардың жалаң дыбыс екенін ашты. Татар, түрік тілдерін эксперименталь фонетика жөнімен көп зерттеген оқымыс Богородицкий «О корневом вокализме в турецком языке» деген еңбегінде ана Радлов пікірін қуаттап, бұларды жалаң дыбыс деп шығады.

Міне, бұл жөніндегі ғылымның көзқарасы осындай. Ал **ұу, ый**-ларды қосар дыбыс деп жүргендер өз жандарынан шығарып жүргендер, ғылым табысынан аулақ қалғандар. Сондықтан қосар әріпті жақтау үшін олардың дыбыстары да қосар дегісі келген көзқарасты ғылым жөнінен салмағы бар пікір екен деуге болмайды.

Мұндай дыбыстарды қосар әріппен таңбалау, байқасак, елелдің бәрінде де болған екен. Ескі грек емлесінде **ұу** дыбысын **оу** әріптерімен таңбалау болса, мұны ескі грузин әліппесінде де көреміз. Осы күнгі грузин әліппесіндегі **ұу** әрпі дара әріп. Бірақ бұл дара әріп ескі грузиннің шеркеу әліппесіндегі **о** әрпі мен **у** әрпінен қосылып жасалыпты (Н.Марр. «Грамматика древнегрузинского языка»). Ескі славян әліппесінде де **у** бұрын дара әріп емес еді: **ы** мен **у**-дің екеуінің қоспасы еді, кейін екеуі кірігіп барып, бір әріп болды. Француздар **у**-ды осы күнге шейін **оу**-мен белгілейді. Ағылшын әліппесінде, **оо** (екі о) **у** орнына, қосар **е** (ее) **ій** орнына жүреді. Армян әліппесінде күні бүгінге шейін **у** дыбысын **оу**-мен таңбалайды.

Міне, мұның бәрінде де дыбыстың екеу болмай-ақ біреу болап тұрып-ақ, тек ескідегі әдетпен қосарлы әріптермен таңбаланып жүргенін көреміз. Бірақ әрпі қосар екен деп дыбысы қосар бола бермей, дараланып қалып, жазу мен айтудың екеуі екі жаққа кеткенін көреміз (француз, ағылшын, армян әліппелері). Көбісінде бұрынғы қосар әріптер кірігіп, бір дара әріп болып кеткенін көреміз (орыс, грузин). Қосар әріптің алдағы тағдыры осы. Оны қаншама сүйрете бергенмен де, о сүйреткің тек өз бойыңа салмақ болмақшы да, дыбыстың қосарлығын сақтап қала алмақшы емес.

Оның үстіне қосар әріптің жазудағы қиыншылығымен санаспай тағы болмайды. Бірқатар мектептердің балалары қосарымен жазып жатуға ерініп, **ұу** мен **у**-дан құрап бір әріп жасап алыпты, сонда онысы ағылшын мен немістің дубель **juv**-ындай **w** болып шыққан. Оның өзі көпшіліктің даралауға ұмтылғанын көрсетпей ме? Қосар әріп болғаннан кейін қате жазу да көбейеді. Баланың қатесінің төрттің бірі осы күні **ый** орнына **ій**, **ій** орнына **ый** жазуда; **ұу** орнына **уу**, **үү** орнына **уу** немесе **у** жазуда болып отыр. Мұнымен есептеспеске болар ма екен?

Біз емлені ермекке түземейміз, оңайлансын деп түзетеміз. Олай болса, мына қосарлы жазудан құтылуымыз, мұның орнына дара әріп алуымыз керек.

Дара әріпті де жанымыздан шығарып, не жаңадан кіргізуге болмайды, осы күнгі қазақ әліппесінің ішінде бар, көрші елдерде осы мағынада қолданылатын, латын әрпінің жержүзілік практикасында ұсталып жүрген **u** мен **i**-ні, біріншісін **уу** мен **үү** орнына, екіншісін **ый** мен **ій** орнына алу жағындамыз.

ТЕРМИН СӨЗДЕРДІҢ СПЕЦИФИКАСЫ ЖӨНІНДЕ*

Термин мәселесіндегі үлкен кемшіліктеріміздің бірі – мына тіпті термин емес сөздер де термин қатарына қосақталып, белгілі бір мағынаны білдіретін стандарт сөздер боп қатып қалған.

ТЕРМИН-СӨЗДЕРДІҢ СПЕЦИФИКАСЫ ЖӨНІНДЕ

Термин мәселесіндегі үлкен кемшіліктеріміздің бірі мына – тіпті термин емес сөздер де термин қатарына қосақталып, белгілі бір мағынаны білдіретін стандарт сөздер боп қатып қалған.

Сүйтіп, қазақ сөздері меншілікке айналған, тілеген бір ұғымды еркін айтып берерлік басы, бас сөздер санавық боп қалған, термин боп алынған сөздер көбінесе ақ адам түсінбейтін боп қалған.

Мынау қазақ сөздерінің денесіне жабысқан бір дерт қой. Енді сол дертті қазақ сөздерінің денесінен сылып тастап, термин принциптерін дұрыс ереуі – яғни: **термин деген не**, белгілі бір ұғымға арналып, басқасына бүрлімәйтін стандарт термин болуға лайық қандай сөздер: алдымен осыны есіп алу керек.

Белгілі бір ұғымдарды білдіретін қарақшылы сөздер болды. О сөздерді әлгіндегі ұғымдарға-ұғым мен резолуция қолы қандай сатыда тұрса, міні осы екеві теліп отырады; сонымен қатар термин сөзінің терминдік ұғымы мен күнделік тіршілікте қолданылатын жай сөздік мағынасына басқа болуы да мүмкін.

„psiqologia“ деген „қан сыясы“ (қан тану ғылымы), „geometria“ деген „пішіндеме“ (пішірі қажы деген боп қолдану деп алынған болатын) орнына, не сөздің әрескелік аударылмаған сөздерді, қалай ара терминдерді аударып аламы деген, аудару керек болғанда да терминдері емес, сөздердің лексикалық мағыналарын аударуыдан кейін қолдану аяруу екені дәлсіз. Мынан маңадай қорытынды: ең алдымен: тұрақты ұғымдарды ер қажысына, қалай ара термин болып кеткен белгілі бір сөзді теліп, тұрақты термин етіп алу керек. Термин емес қажы сөзге келгенде, олардың өкіміне – яғни ұғым, сөзге екілік лексика запасына қарап бар запасын ортанды етімінде қолдана білуіміне қарап, басқа сөздер алынуы болды.

Тарихи текті ер егіндік мөнге іше болған қыраның бастап қыран мен резолуция табыстары да әкіл ер егіндік ұғым мен ер егіндік резолуция табыстарына айналы. Біздің заманымызда бір заңды екі адам өз тұсынан табуы, —мысалы Ломоносовта, Лавуазье де бір заңды өз беті мен ауыры мүмкін емес, Капитализм қағажында, капиталистер қыраны.

Сүйтіп, қазақ сөздері мешеулікке айналған, тілеген бір ұғымды еркін айтып берерлік басы бос сөздер санаулы боп қалған, термин ғып алынған сөздер көбінесе-ақ адам түсінбейтін боп шыққан.

Мынау қазақ сөздерінің денесіне жабысқан бір дерт қой. Енді сол дертті қазақ сөздерінің денесінен сылып тастап, термин принциптерін дұрыс шешу үшін: термин деген не, белгілі бір ұғымға арналып, басқасына бүрлімәйтін стандарт термин болуға лайық қандай сөздер: алдымен осыны шешіп алу керек.

Белгілі бір ұғымдарды білдіретін қарақшылы сөздер болады, о сөздерді әлгіндегі ұғымдарға – ғылым жолы қандай сатыда тұрса, міне, осы теліп отырады; сонымен қатар термин сөзінің терминдік ұғымы мен күнделік тіршілікте қолданылатын жай сөздік мағынасы басқа болуы да мүмкін.

Сүйтіп, термин сөзі белгілі бір кезеңдегі белгілі бір ғылыми ұғымды, ұғым болғанда да, көбінесе-ақ жай сол сөздің, сөздік мағынасына жуыспайтын ұғымды білдіретін болады. Олай бол-

* Мақала алғаш рет «Мемлекеттік термин комиссиясының Бюллетенінде» (1935 ж.; №4 санында) жарияланған.

са, термин сөз – қашан өзінің тұрақтылығын қойып, екінші бір ұғымға ауып кеткенше, тұрақты болып тұрады.

Бұрынғы мағынасы өзгергенде де іргесін аудармай, сақталып отыратын термин сөздер көп ұшырайды, мысалы: «атом», «психология», «яровизация», т.б. сияқты.

О баста: «атом» онан әрі бөлінбейтін, психология «жантану ғылымы», яровизация «күздік тұқымды жаз себетін тұқымға айналыдыру» мағыналарында қолданылған. Ғылым өрісі кеңейіп ілгері басқаннан кейін, жаңағы сөздер беретін ұғымдар да өзгерген, сүйтіп әлгі сөздер басқа мағыналарды білдіретін болып шыққан; электрон теориясы келіп шықты да атом – дененің онан әрі бөлінбейтін ең кішкентай бөлшегі деген ұғымды бекерге шығарады; психология – рух тану ғылыми емес, қайта, «рух», «аруак», «жын, шайтан» сияқтылардың түбі шикі екенін сыпаттайтын ғылымға айналды; яровизация – күздік тұқымдарды жаз себуге жарамды етіп шығаратын ғана емес – тұқымды жақсартып, егістік жерлерді өңдейтін, оның үстіне жаз себілетін тұқымдарды, шапшаң көктеп өсіп шығатын етіп егіннің бітік болып шығуын арттыру жолдарын табатын ғылым боп шықты.

Мұндай реттер барлық терминдерде де ұшырайды десек көп қателескен болмаймыз; сонда ескі терминдер сақталып қала береді, бірақ мағынасы соныланып жаңарады. Үйткені ғылыми ұғымды білдіретін сөздер ғана аударылады, ұғым сол кезде ортақ болғандықтан ол аударылмайды, жалғыз-ақ түсіндіріліп анықталып кетеді. Олай болса, халықаралық терминдерді аударып алам деу бекершілік боп шығады.

Термин алу мәселесінде бізде неше түрлі өрескеліктік болғанын көреміз. Бізде «психология» демей – «жан жүйесі» (жан тану ғылымы), «геометрия» демей – «пішіндеме» (фигура жайлы деген боп шығады) деп алынған болатын. Әрине, бұл сықылды өрескелдік аударылмайтын сөздерді, халықаралық терминдерді аударып алам деуден, аудару керек болғанда да терминдерді емес, сөздердің лексикалық мағыналарын аударудан шығады: тұрақты ұғымдардың әрқайсысына халықаралық термин етіп алу керек. Термин емес жай сөзде келгенде, бұлардың орнына – жазушының, сөйлеушінің лексика зарасына қарай бар зарасын орынды жерінде қолдана білуіне қарай, басқа сөздер алуға болады.

Тарих бүкіл жержүзіндегі мәндегі ие болған күннен бастап ғылым табыстары да бүкіл жержүзіндік ғылым табыстарына айналды. Біздің заманымызда бір заңды екі адам өз тұсынан табуы, мысалы, Ломоносов та, Лавуазие де бір заңды өз бетімен ашуы мүмкін емес.

Сондықтан ғылым-техника табыстары жарыққа шығарған терминдер де бүкіл жержүзіне ортақ, халықаралық термин боп шығады. Термин сөздерінің жай сөздерден мағына жағынан өзгеше болуы да осыдан келіп шыққан. Бір сөз белгілі бір кезеңдегі халықаралық бірыңғай, стандарт ұғымға телінбей, әр елдің тілінде қандай мағынада қолданылған түрінде қалып отырады, ол термин бола алмайды. Мысалы, орыстың: «лошадь», «корова», «толстый», «мелкий», т.т. сияқты сөздері мен соларға сәйкес келетін қазақтың «ат», «сиыр», «жуан», «ұсақ» сөздері.

Үстіртін қарағанда алдыңғы орыс сөздеріне сәйкес, солар берген ұғымдарды соңғы қазақ сөздері де дәл түсіндіре алатын сияқты. Бірақ олай емес көрінеді: орыстың «лошадь»-ына бірде қазақтың «ат»-ы, кейде «жылқы»-сы сәйкес келіп отырады; сол сияқты, қазақтың «ат»-ына бірде орыстың «мерін»-і, кейде, «конь»-і сәйкес келіп отырады. Қазақтың «сиыр»-ы, көбінесе-ақ орыстың «рогатый скот»-ы, сирек қана, «корова»-сы орнына жүреді. Орыстың «толстый» деген сөзі «цилиндір» дегеннің жуандығын білдіретін болса ғана қазақтың «жуан» сөзіне сәйкес келеді; бірақ олардың «толстая бумага»-сын қазақ «қалың қағаз» дейді (жуан қағаз демейді), «толстый стебель»-ін – «жуан сабақ» дейді.

Орыстың «мелкий» деген сөзі, «камешек» сияқтылар жайлы айтылған болса ғана оған қазақтың «ұсақ» сөзі сәйкес келеді («ұсақ тастар», «мелкие камешки»), ал енді «мелкая вода» дегендегі «мелкий»-ді «ұсақ» (су) деуге болмайды, «тайыз су» дейміз, – мұнда «мелкий» сөзіне «тайыз» дәл келеді.

Солай болатын жөні де бар: үйткені сөз бір нәрсенің жай аты ғана емес, жете танылған, бөлектеніп шыққан нәрсенің аты.

Бір нәрсенің осылайша бөлектеніп шығуы әр елдің тарихи даму жағдайларынан келіп шықпақ, конкрет тарихи жағдайларға қарай икемделмек, ондай жағдайларды әрбір қоғам коллективі өз басынан оздыратын сияқты, бірақ бір сөздің әлгіше бөлектеніп шығуы түрліше болады. Әр коллектив өзінің тіршілігінде бір нәрсенің бір жағымен ғана пайдаланса, ол нәрсені сол жағынан

ғана таниды, құбылыстардың арасындағы байланысты осы жағынан алып көрсетеді.

«Восход солнца» кейбір халыққа «күннің жоғары көтерілуі» болып көрінген, енді біреулерге – «үйден шығу» тәрізді, үшіншілерге – «туу» тәрізді боп көрінген. «Меньшая глубина воды» ұғымы да со сияқты. Орыстар мұны «мелький предметке» байланыстырып алса, қазақтар оны «замерзающая вода» ұғымына ұштастырып, «скользкость» ұғыммен байланыстырып, «тай» түбірінен «тайыз» туынды сөзін қолданып кеткен.

Өмірде кездесетін ұғымдар, оған сәйкес сөздер осылай жасалып жарыққа шығып отырады, ал енді бір елдің тіліндегі сөздерге сәйкес келетін екінші бір елдердің тілдеріндегі сөздер, қашан да толық сәйкес болып отырған емес, үйткені елдердің тіршілік жолындағы, тарих заңымен келіп шыққан ұғымдағы айырмашылықтар жойылмай тұрып, ол сөздер бірыңғай толық бір-біріне сәйкес келе алмайтын сияқты. Ғылыми ұғымдарды алатын болсақ, мұнда әңгіме басқаша. Үйткені бұл ұғымдарды белгілі бір ғылым тарихының белгілі бір кезеңі жетектеп отырады, мұнда сол ұғымды малданып отырған халықтың тарих жолымен, немесе жер-суы, мекені басқалығымен келіп шыққан сезімі жаңа ашылған процеске кедергі бола алмайды. «Линия» сөзі ғылыми бір ұғым, бірақ мұның қарапайымды мағынасы ғылыми ұғымға сәйкес емес, – әр ел мұны әртүрлі құбылыстармен байланыстырып алады, «пар» ұғымы да сондай: физикадағы «линия» бір басқа да, жай тіршілікте кездесетін «линия» бір басқа.

Қай тілдің де жай сөздері тек сол елдің ғана қолданатын сөзі болудан озып, ғылыми ұғымдарды білдіретін болса, сонда ғана термин қатарына кіреді. Қазақтың «тау сағыз»-ы мен «жабағысы»-сы өрісі ұзарып шетке шыға алмай, қазақтың өзі ғана білетін ұғымдар болып жүрген кезде жай сөздіктен асқан жоқ. Ал енді «тау сағыз» сөзі белгілі бір ботаникалық, биохимиялық ұғымды, «жабағы» сөзі – тауарлық (товар) ұғымды алып еді, бұлар термин болып шыға келеді.

Сондықтан әр ұлттың меншікті, басқалар қолданбайтын терминдері болмайтын сияқты. Дұрыс, араб, қытайлардың күшімен барлық терминді өздерінің ұлт тілінде бар сөздерден жасап алуға тырысқан. Бірақ бүкіл жержүзілік тарихи процестің

ағымына бұлар да төтеп бере алмай халықаралық терминдерге бұлар да қойындарын аша бастады.

Сондықтан термин – әр елдің өз сөзімен алынса да, мысалы: «еңбек», «ақша» немесе халықаралық сөзбен алынса да, мысалы, «капитал», «валюта» сияқты – қашан да халықаралық болады, үйткені бұлардың екеуі де жержүзіне белгілі ортақ ұғымдарды білдіреді.

Өндіріс бүкіл жержүзілік болып стандарт түрге көшкенін көреміз, осының белгісі болып халықаралық стандарт терминдер көбейеді, өзі көбінесе халықаралық ортақ сөздермен айтылатын болады. Бірақ бұл дәуірде ұлт және ұлт тілі жойылып кетпейді ғой, сондықтан халықаралық терминдерінің бірсыпырасы, мүмкін тіпті ел-елдің өз сөзімен алынып отырады.

Халықаралық ортақ терминдермен қатар, ел-елдің өз тілінде алынған терминдер де болмақ. Екеуі қоян-қолтық тепе-тең түсіп отыра ма немесе біреуі кем, оның есебіне екіншісі артып отыра ма, о жағы тарихи жағдайлармен сабақтас нәрсе, бірақ халықаралық ортақ сөздермен алынатын терминдер қоғамының дамуына қарай өсіп, өрісі кеңеюі даусыз.

Біз жоғарыда: терминдер, бір жағынан халықаралық ортақ болып кеткен сөздерден жасалса, екінші жағынан – ел-елдің өз тіліне аударылып та алынып отырады деген едік; міне, термин тәжірибесіндегі осы заң қазақ тілінің терминдерін жасауда да өзінің күшін сақтауы керек.

Сүйтіп **қазақ тілінің терминдері**, бір жағынан, бірыңғай интернационал сөздермен алынса, екінші жағынан, қазақ сөздерінен жасалатын болады.

Біз **бірыңғай интернационал терминдер** – қазақ тілінде оларға сәйкес келетін сөздер табылсын, табылмасын – аударылып алынбасын дейміз. Қазақ тілінің терминдері жайлы біздің ұстаған жолымыз осы.

ФИЗИКА ТЕРМИНДЕРІ ЖАЙЫНАН*

1. Аэросани – аэрошана.

Термин есебінде алынған интернационал сөздер қазақ тіліне судай сіңіп, бойына тарап, өз сөзіндей болып кетуі керек. «Ақыл», «ақпар» сықылды арабтан кірген сөздер де, «самаурын», «бөкебай»-ларға ұсаған орыс сөздері де бұл кезде қазақтың өз сөзі болып кеткен. Ол сөздердің төркіні араб яки орыс сөзі екенін тілші ғалымдар болмаса, жалпы жұрт білмейді де, «қазақтың өз сөзі» деп ойлайды.

ФИЗИКА ТЕРМИНДЕРІ ҶАЙЫНАН.

1) Аэросани-Аэрошана

Термин есебінде алынған интернационал сөздер қазақ тіліне судай сіңіп, бойына тарап, өз сөзіндей болып кетуі керек. «Ақыл», «ақпар» сықылды арабтан кірген сөздер де, «самурын», «бөкебай»-ларға ұсаған орыс сөздері де бұл кезде қазақтың өз сөзі болып кеткен, ол сөздердің төркіні араб, яки орыс сөзі екенін, тілші ғалымдар болмаса, жалпы жұрт білмейді де, қазақтың өз сөзі деп ойлайды.

Тілге жаңадан кіріп қалған терминдерде, соларға ұсап, қазақтың тілі сөзінен ажырап, танығысыз болып кетуі керек. Әйтпесе оларды қат сөз, қат нәрсе қылып көрсетіп қойсақ, тілді ілгері бастырып, көркейтуде еш септігі болмақ емес. «Изм», «ист», «тор», «ия» сықылды қалық ара жұрнақтарды жұрнақ есебінде алаған мен, әзіріне (парсыдан кірген «кер», арабтан келген «ие»-лерге ұсатып) өз сөздерімізге қалықар көргеніміз жоқ. Бірақ түбінде сөйтетін болуымыз керек.

рапқан мен де, мағынасы, сөзге-келе, бір сөз болып кеткен сон, төрелдеу «с» төрелдеулік мағынасынан ажырап, «отақарас»-ның өзі төрелдеуіс сөз есебінде айналып кеткен. Сондықтан «изиді отақарас-мыз», «олардан отақарас»-ды отын үстіне төрелдеу қалық алмаймыз (олар бір сөз болып кетпеген, мәселен «ат нәрсе»-сықылды сөзге үйіп жаңадан төрелдеу қалық алмаймыз. «Құрметімізден ат нәрсе»-дегі алмаймыз). Әйтпек, мәселен, «қој елі» «с»-жақс болып қалған сөздер мағына жағынан бір болып қалып айналып: оған жаңадан төрелдеу бір анықтауыс қосатын болсақ, мәселен «қас», «сан» сықылды анықтауыс қосамыз десеік, «қас қој елі», «сан қој елі» деп айта алмаймыз: онда «қас»-ла «сан»-да тек «қој»-ға ғана анықтауыс болып, оны «с»-ке анықтауыс қолыу үчін «қојдың қас елі», «қојдың сан елі» деп, екеуінің арасына кіргізуіміз керек. Сонда осы сықылды сөздер екеуден екеуі болып мағынада бір сөзге айырылған мен, жаңадан

Тілге жаңадан кіріп жатқан терминдер де соларға ұқсап, қазақтың төл сөзінен айыра танығысыз болып кетуі керек. Әйтпесе оларды жат сөз, жат нәрсе қылып көрсетіп қойсақ, тілді ілгері бастырып көркейтуде еш септігі болмақ емес. Біз «изм», «ист», «тор», «ия» сықылды халықаралық қосымшаларды жұрнақ есебінде қабылдап алғанмен, әзіріне оларды парсыдан кірген «кер», арабтан кірген «ие»-лерге ұсатып, әзіріне өз сөздерімізге жалғап көргеніміз жоқ. Бірақ түбінде сөйтетін болуымыз керек.

Мынау «аэрошана»-ға ұқсастырып «ультрақұлгін», «суб-жананама», «микротаразы» сықылды бірқатар терминдерді де осылайша интернационал сөз бен қазақтың төл сөзін қосарлап әдейі алып отырмаймыз. «Аэрошана» сықылды техникалық термин-

* Мақала алғаш рет «Мемлекеттік термин комиссиясының Бюлетенінде» (1935 ж.; №2 санында) жарияланған.

сөздер осы қалпында елдің құлағына сіңіп пайдаға асып кетсе, «аэро»-ға ұқсайтын халықаралық сөздерді сонда ғана «өзіміздікі» қылып, меншіктеп алатын боламыз. Алғаш қолданған әзірде бұлар қайсыбіреулерге ерсі, тұрпайы болып та көрінуі мүмкін. Бүгінде «аэросани», «автодорога» деп жүрген сөздерді орыс елі де алғашында осылайша жатырқаған болатын. Бірақ қоғам өмірінің дамуы мұндай сонылықтардың талайын үйреншікті, дағдылы, сыпайы қалыпқа салды. Бізде де осындай болатынына сөз жоқ.

Мысалдар:

аэросани – аэрошана

грамм-вес – грамм-салмақ

сила – күш

инфракрасный – инфрақызыл

канал-лучи – канал-сәуле

микровесы – микротаразы

ультра-фиолет – ультракүлгін

2. Волна световая – жарық толқыны.

Екі сөздің басын құрап термин жасайтын болғанда, оның біріншісі – ілік жалғаулы анықтауыш та, екіншісі – тәуелдеулі сөз болып келсе, олай құрап шығарған сөз терминге тым қолайсыз болады. Қазақтың өз сөздерінің олай құралып, бір сөз болып кеткендері санаулы. Мәселен, «отағасы» деген сөз солай жасалған: «от» – ілік септіктің жалғаусыз түріндегі анықтауыш та, «ағасы» – соның анықтаған сөзі. Солай құралғанмен де, жүре-келе мағынасы жағынан бір сөз болып кеткен соң, тәуелдеуші «-сы» жалғауы тәуелдеушілік мәнінен айырылып, «отағасы» сөзі тәуелдеусіз атау есебінде айтылып кеткен. Сондықтан ол: «біздің отағасымыз», «олардың отағасы» түрінде айтылады да, оның үстіне тағы бір тәуелдік жалғау жалғанады. Ал, мәселен, олай бір сөз болып тұтасып кетпеген «ат басы» сықылды сөзге өйтіп жаңадан тәуелдеу қосымшасын жалғай алмаймыз, яғни «Құрманбайдың ат басысы» – дей алмаймыз. Сол сияқты «қой еті» түрінде тіркесіп жасалған сөздер де мағына жағынан мызғымас бірлікте бола алмайды. Мәселен, оған жаңадан тағы бір анықтауыш қосатын болсақ, айталық, «жас», «сан» сықылды анықтауыштар қосамыз десек, онда «жас қой еті», «сан қой еті» деп айта алмаймыз. Олай етсек «жас» та, «сан» да тек «қой» сөзінің ғана анықтауышы болып қалады. Ал оларды «ет» сөзінің анықтауышы қылу үшін: «қойдың жас еті»,

«қойдың сан еті» деп, жаңа анықтауыштарды «қой еті» деген екі сөздің арасына сыналауымыз керек. Демек, осы сықылды болып тіркескен сөздер екеуден-екеу ғана тұрғанда бір сөзге ұқсағанмен, оларға жаңадан анықтауыш қосылғанда екеуінің арасы ашылып, мағынасы да алшақтап кетеді.

Бұған қарағанда ілік жалғауының жасырын түрінде тұрған сөз сындық мағына білдіріп, оның анықтайтын сөзі тәуелдеусіз зат есім болып келетін тіркестер жиірек кездеседі. Мәселен, «*желке шаш-ы*», «*маңдай тер-і*», «*жастық тыс-ы*», «*сиыр қора-сы*» дегендер алғашқы үлгіден басқашалау. Алайда «*Волна световая*» дегенді «*жастық тыс*» сияқтандырып «*жарық толқын*» деуге болмайтын болды. Өйткені «*жарық*» сөзінің орыс тіліндегі «*свет*» сөзімен дәл келетін зат есім мағынасынан басқа «*светлый*» дегенге келетін сын есім мағынасы да бар. Сондықтан «*жарық*» түбіріне **-тық** жұрнағын қосып: «*жарықтық*» деуге де болмайтын болды, себебі бұндай қолданыстың «*әулие*» дегенге саятын айрықша мағынасы тағы бар.

Түпкі мағынасы «*жарыққа себеп болатын*», «*жарықты шығаратын*» толқынға қатысты болған соң, «*бала-ла*», «*бұзау-ла*» дегендерге ұқсатып: «*жарық-та*» деген етістік жасап алып, сосын оған «**-уыш**» жұрнағын қосып «*жарықтауыш*» дейтін туынды түбір туғызып, сөз болып отырған терминді «*жарықтауыш толқын*» деп беруге болар еді, бірақ ондай жасанды сөз жалпы көпшілікке тым жат, ерсі көрінер деп те ойладық. Сөйтіп, бұл терминді және осыған ұқсас «*инерция заңы*», «*электр ұшқыны*», «*дыбыс интерпретациясы*» деген сияқты біреуі ілік жалғауы түрінде, екіншісі тәуелдеулі болып келген терминдердің бәрін де амалсыздан алдық. Біздің білуімізше, бұл сықылды терминдерге ендігі істейтін амалымыз – жалғыз-ақ: оның бәрін де «*отағасы*» сияқтандырып қосып жазу. «*Маңдай тер*», «*табан ақы*» дегендерді де қосып жазған жөн. Бірақ бұл – жалпы емле мәселесі. Оны өз алдына сөз қылармыз деп ойлаймын.

Мысалдар:

световая волна – *жарық толқыны*

электрическая волна – *электр толқыны*

электромагнитная волна – *электромагнит толқыны*

эфирная волна – *эфир толқыны*

дуга вольтова – *вольт доғасы*

закон Архимеда – Архимед заңы
 закон инерции – инерция заңы
 закон сохранения энергии – энергияның сақталу заңы
 интерференция звуковая – дыбыстың интерференциясы
 интерференция световая – жарықтың интерференциясы
 искра разрядная – разряд ұшқыны
 искра электрическая – электр ұшқыны
 единица измерения – өлшем

«Единица измерения» деген терминді бұл кезге шейін біресе «бірлік» деп, біресе «өлшеуіш» деп түрліше атап келдік. «Бірлік» сөзінің қолайсыз жері – оның бұдан басқа да мағыналарының көптігінде. Мәселен, «күштің бірлігі» дегенді «бірнеше күштердің бір іске не нәрсеге бірыңғай жабыла бірігіп кірісуі» деп те түсінуге болады. Сондай-ақ «күштің көп емес, біреу-ақ екені, жалғыздығы» деп те түсінуге болады. Ал «өлшеуіш» деген сөзде «өлшейтін аспап» мағынасы да бар.

Біздің «өлшем» деген сөзге тоқтаған себебіміз – «өлше» деген етістікке -м жұрнағын жалғағанда туатын осы «өлшем» мағынасы жағынан көбінесе-ақ бір нәрсені санап айтуға келетін белгілі бір шаманың атын білдіреді. Мысалы, осы -м жұрнағын «шақыр» деген етістікке жалғасақ, «шақырым», «үз» түбіріне қоссақ, «үзім», «қайна» сөзіне қоссақ «қайнатым»; «жұт»-қа қоссақ, «жұтым» болады. Содан барып екі ауылдың ортасын «шақырымдап» өлшеп, «пәлен шақырым» дейміз; нанды үзімдеп өлшеп, «бір үзім нан» дейміз; «екі қайнатым шай», «бір жұтым қымыз» дейміз. Сондағы «шақырым», «қайнатым» секілді сөздердің бәрі де белгілі бір шаманы білдіретін «өлшем» мағынасында айтылады. Біз «өлшем» деген терминді де сол жолмен өлше деген етістікке жоғарыдағы -м жұрнағын жалғау арқылы жасадық. Сондықтан бұл сөз де сол «шақырым», «жұтым» сықылды бір нәрсенің шамасын өлшеуге жарайтын мөлшерлердің бәрін қамтитын жалпы ұғымға ие бола алады.

Әрине, -м жұрнағының қызметі осы аталған «өлшем» тәрізді зат есім туғызумен шектеліп қалмайды. Бұл жұрнақты бірқатар етістікке жалғап, зат есім жасап алған соң, оның үстіне -ды, -лы жұрнағын қосып, сын есім жасауға болады. Мәселен, *біл-ім-ді, күт-ім-ді, тәз-ім-ді* т.б. сияқты сын есімдер осы жолмен жасалған. Осылайша -м-ды тұлғалы сын есімдердің -ды қосымшасын

алып тастағандағы зат есім болып қалатын тұқылдары: «білім», «күтім», «төзім» т.б. сын есімнің түбірге **-лық** жұрнағын жалғау арқылы жасалатын «зорлық», «сұлулық» т.б. сияқты дерексіз (абстракт) зат есімдерге де ұқсайды. Өйткені жоғарыдағы «білімді», «төзімді», «күтімді» сын есімдеріне **-лық** жұрнағын жалғап, «білімділік», «төзімділік», «күтімділік» дегенде бой көрсететін абстракт мағына *білім, күтім, төзім* деген туынды зат есімдердің өз бойларында да бар. Сондықтан осы кезге шейін: «серпімділік» – упругость, «өткізімділік» – проводимость деген сияқты **-м-ды-лық** болып үш жұрнақ қабаттасып жалғанатын сөздерді ықшамдап, «серпім», «өткізім» т.б. түрінде алдық.

3. Передача – жеткізу

«У» жұрнағы етістікті нағыз зат есім қылып шығара алмайды. Осы жұрнақ арқылы жасалған «бару», «айту», «ішу» сықылды сөздер зат есім болғанымен, етістік мағынасынан мүлде айырылып кете алмайды; басқа сөздерді өзіне етістік күйіндегідей бағындырып, бағыныңқы сөздеріне септік жалғауын жалғатып, айтпесе өзіне бағынған есімдерді үстеу қылып жіберіп отырады.

«У» жұрнағынан шын зат есім болып шыққан сөздер санаулы. Олар: «ауру», «жайлау», «егу» дегендер сияқты бірер ғана сөздер. Бұлардың «шың» зат есім болып кеткендігінің белгісі сол – өздерінен бұрын келген сын есімдер оларға анықтауыш болады және әуел бастағы сын есім мағынасынан айырылмай тұрып, *қандай?* деген сұрауға жауап береді. Бұларды қатыстырып: «ескі ауру», «биылғы жайлау», «болат егеу» деуге болады. Ал енді «бару» дегеннің алдынан «жаяу» деген сөз келсе, ол сын есімдік қасиетінен айырылып, үстеу болып кетеді: «жаяу бару» тіркесі «қалай бару?» керектігін көрсетеді, «қандай бару?» деуге келмейді.

Сонымен, «жеткізу» тәрізді, соған ұқсайтын сөздер «амал» мағынасындағы зат есімдер арқылы берілетін терминдерді жасауға жарай бермейді. Орыстың «передача» деген сөзінде екі мағына бар: 1. «Передача энергии на расстояние вполне возможна» дегендегі «передача» сөзінің мағынасы – «амал». Бұған біздің «жеткізу» деген сөзіміз жарайды: 2. «Установлена ременная передача» дегендегі «передача» «амал» емес, деректі зат, конкретті нәрсе. Бұған біздің «жеткізу» деген сөзіміз жарамайды (балама бола алмайды). Мағынасы жағынан бұл жердегі «передача» біздің «егеу»,

«сабау» сияқты туынды зат есімдер. Сондықтан бұл мағынаны «жетек» сөзі арқылы беруді лайық көрдік.

Етістіктен зат есім болған осы тақылеттес орыс сөздерін қазақшалағанда көбінесе-ақ олардың мағыналарын жоғарыдағыша екі айырып берген жөн: біреуі – амал мағынасындағы «-у» тұлғалы сөз болуы керек те, екіншісі – зат, нәрсе мағынасын білдіретін нағыз зат есім болуы керек.

Өйтпесе, құр -у жұрнағымен ғана тұлғаланған сөздерден туынды термин жасайтын болсақ, орысшасында анықтауыш болып келетін сын есімдерді біз не үстеу етіп жіберуіміз керек те, не болмаса -у тұлғалы сөздің ауанына қарай тиісті септік жалғауын жалғап айтуымыз керек. Мысалы, сәуленің шағылысуын білдіретін *отражение* деген терминнің нағыз зат есім болып шығатын қазақша сыңары жоқ. Сондықтан орыс тіліндегі «*внутреннее отражение*» деген терминдік тіркестің анықтауышы болып тұрған *внутреннее* деген сын есімді біз зат есім қылып, әрі оны «шағылысу» сөзіне бағындырып, шығыс жалғау жалғап септедік. Сонда оның қазақшасы «ішінен шағылысу» болып шықты.

Мысалдар:

сопротивление – қарысу, кедергілік

накаливание – қыздыру, қызу

насыщенность – қанығу

абсолютная насыщенность – абсолют қанығу

отражение – шағылысу

внутреннее отражение – ішінен шағылысу

отталкивание – тебісу

передача – жеткізу

зубчатая передача – тісті жетек

превращение – түрлену, екінші (басқа) түрге түсу

преломление – сыну, сыным

удельное преломление – сыбаға сыным

тяготение – тарту, тартылыс

расширение – ұлғаю

кубическое расширение – үлкею

линейное расширение – ұзару

угол отражения – шағылысу бұрышы

угол падения – түсу бұрышы

угол преломления – сыну бұрышы

МАТЕМАТИКА ТЕРМИНДЕРІ ЖӨНІНДЕ*

Мемлекеттік термин комиссиясының сәуірдің 6-17 аралығында өткен сессиясында талқыланған математика терминдерінің ішінен көбінесе элементар математикаға лайықтыларын іріктеп алып, жариялап отырмыз. Математика терминдерін қабылдаудағы негізгі принциптер:

1. Интернационал түрін өзгертпей [қазақ тіліне аудармай] алған терминдер. Бұл қатарлы сөздер орыс тілінде қалай жазылса, қазақ әліппесімен де солай жазылатын болады: орыс емлесіндегі **Ф, Х, В** әріптері келетін жерлерге қазақ әліппесінің соларға ұйқасатын **П, Қ, Б** әріптері жазылады.

Мысалдар:

сумма	интеграл	радиус
анализ	конус	ромбы
аналогия	куб	пигур
арккосинус	масштаб	сентр
базис	пизика	покус
бектор	периметр	шар
диоганал	радтан	еккер сиркул
		т.б.

2. Сын есім ретінде кездесетін халықаралық терминдердің сын есімдік жалғауына тағы да қазақ тілінің сын есімдік жалғауын қосып жазу орайсыз деп табылады.

Мысалдар:

абсолют	сентрал
абстракт	элементар
диперенсиал	ирратсионал
интеграл	горизонтал
натурал	бертикал

* Мақала алғаш рет «Мемлекеттік термин комиссиясының Бюллетенінде» (1935 ж.; №2 санында) жарияланған.

Қолданылу орнына қарай және сын есімнің анықтайтын сөзінің ауанына қарай кейде **-лық, -дық, -тық** жұрнақтарын қосуға да болады. Мысалы:

пропортсиалық бөлу – пропорционал бөлу емес;

логарипмдық теңгерме – логарипм теңдеу емес. Бірақ «период бөлшек», «сентр бұрыш», «квадрат теңдеу» т.б.

3. Терминдердің түбіріне орыс тілінің заңы бойынша кейде «а» жалғасып келеді. Біз оны барлық сөздерге бірдей заң қылып бекітпей, бірқатар сөздердің соңында келетін «а» дәнекерін қысқарттық. Олар көп буынды және аяғы «д», «ш», «г» сықылды дыбыстарға бітпейтін сөздер.

Мысалы:

аксиом – аксиома емес, теорем – теорема емес, проблем – проблема емес, апопем – апопема емес, биссектрис – биссектриса емес, координат – координата емес,	абссис – абссиса емес, гепотенуз – гепотенуза емес, чамплитуда – амплитуд емес, база – баз емес, паза – паз емес т.б.
--	--

4. Аяғы **-тсия (-ция)** болып бітетін сөздердің соңы не **-сия** болып қысқарады немесе **-тсия** түрі өзгермей алынады. Бұлайша қолданыс түбірдегі дауысты-дауыссыз дыбыстардың сөз соңында кездесуіне байланысты. Мысалы: **пунксия**, бірақ үнді **«р», «л», «н»** және дауысты дыбыстардан соң: **пропортсия, диперенсия, нумератсия, проексия. Просент** сөзі де соңғы **«т»** әрпінсіз жазылады.

5. Кейбір сөздердің біз қабылдаған жаңа тұлғалары алғашқыда орайсыз көрінуі де ықтимал.

Қараңыз:

түзу – түзулер, шексіз көп шама,

қисық – қисықтар, шекті шама,

жоғарғы табан, жақ – бет мағынасында т.б.

шексіз аз шама,

Бірақ мұндай сөздер қысқартылған күйінде сіңісіп кетуі тиіс; түрлі сызық таңбалар немесе толықтырма сөздерді айтып, жаза беру – тексті ауырлатып кетеді деп есептелді.

6. Кей сөздердің емлесі бұрыннан қазақ тіліне лайықталып өзгертіліп алынғаны ескеріліп, сол күйінде қабылданды.

Мысалы:

минот – мүйнет емес, доға – дуға емес,

секунт – секонт емес, но’л – нул емес т.б.

7. Бұрын айтылып жүрген: *шаршы, текше, тікше, үшкіл, төрткіл, бірлік, ондық, жүздік*, яғни бүтін сандардың бірлері, ондары, жүздері қолайсыз деп табылып, *квадрат, куб*; бірге жазылатын: *үшбұрыш, төртбұрыш, ондар, бірлер, жүздер* «өлшем» деп өзгертілді. Бірақ үш бұрышы бар затты атау керек болса, «*үш бұрышты*» деп, төрт бұрышы бар затты атау керек болса, «*төрт бұрышты*» деп, сандық анықтауышын айырып, бөлек жазамыз.

8. Арифметика амалдарының аттары және әр амалдағы сандардың аттары былай деп алынды (қабылданды):

қосу азайтқыш көбейтінді

қосылғыш қалдық бөлу

қосылғыштар айырма бөлінгіш

қосынды немесе көбейту

сумма көбейгіш бөлгіш

алу көбейткіш бөлінді

азайғыш көбейткіштер бөлік

Бұлардан басқа: *еселік, бөлшектің алымы мен бөлімі, көлем, аудан, түбір, даража, көлбеу, теңдеу* т.б. сөздер бұрынғысынша алынды (қабылданды).

9. Геометрияда көп кездесетін терминдер:

Бұрын: *кесік, қима, қиысу* деп әртүрлі айтылып келген сөздер:

сечение – қима//қию

секушая – қиған

пересечение – қиылыс//қиылысу т.б. түрінде бірыңғай алынды.

Осы ізбен:

высота – биіктік; «ен», «бой» емес,

величина положительная – жөн шама; «оң» емес,

величина отрицательная – теріс шама,

число – количество – екеуі де: «**сан**» деп алынды.

10. Математика ғылымының ең негізгі ұғымдары болып табылатын: «отношение», «относительная», «зависимость» сөздері әзірге былайша жобаланды:

отношение – қатынас; «байланыс» емес,

соотношение – қатынастастық,

относительная – салыстырма,

зависимость – іліктестік, тәуелділік. Осылай деп жоба түрінде алып отырмыз, бірақ әлі де ойланыңқырап, бұдан да гөрі лайықтырақ балама сөз табылса, өзгертуіміз де мүмкін.

11. Бір буын ішінде қайталанып келетін екі дауыссыз дыбыстың соңғысы қазақша тексте түсіріліп жазылады: **клас** – «**класс**» емес; бірақ қайталанатын екі дауыссыз екі буынға айырылып кететін болса, екеуі де жазуда сақталады: **касса** – «**каса**» емес.

12. Математикалық өрнегі, яки бейнесі (образы) халықаралық термин ретінде қабылданған: **синус, косинус, тангенс, котангенс** т.б. сөздердің ықшамдалған формулалары өзгертілмей, сол латынша таңбалануы бойынша жазылады. Мысалы, **sin, cos, tg, cotg, sec, cosec** т.т.

13. Халықаралық термин атауларының бас жағынан үстемеленіп, негізгі мағынаны терістейтін немесе жаңа мағына телитін **би-, анти-, арк-, суб-** тәрізді қосымшалармен тұтастықта қолданылатын: **биквадрат, бином, антилогарифм, арктангенс, субнормал** т.б. сөздер сол қалыптасқан тұлғада алынды; оларға үстеуіш болып тұрған «**би**» – екеу, «**анти**» – қарсы, «**арк**» – кері мағыналы, «**суб**» – төменгі не сыртқы қабаттағы дегендей түсінік беріп жатпай-ақ, күрделі терминдер кіріккен сөздер қатарында берілді. Тіпті осы берілістің негізінде орыс тіліндегі «**подкаса-тельная**» термин сөзін «**субжанама**» деп аударып алдық. Өйткені орыстарда «**поднормал**» деген сөзбен жарыса «**субнормал**» дейтін халықаралық термин де алма-кезек қолданыла береді. Осы екі түрлі сөз жұмсаудың бізге қолайлырағы – «**субнормал**» болды. Сөйтіп біз жоғарыдағы «**субжанама**» деген термин-сөздің де орайсыздығы болмас деп ұйғардық. Бұлай деп алмаған күнде субнормал дегеннің мағынасын екі сөзбен: нормал іргесі, жанама іргесі деп немесе басқаша түрде икемдеп алуға тура келер еді. Бірақ бір ұғымды олайша екі сөзбен айтып, жазуды біз лайықсыз деп білдік.

14. Қазақ тілінде әртүрлі айтылып, жазылып жүргені «**образ**» – **бейне, кескін** т.б.; «**ось**» – **сабақ, шүлдік, өзек** т.б. Кейбір шет сөздер термин мағынасында қазақ тіліне енгізілді. Ескерте кетейік, бұның бәрі әзірге жоба ретіндегі ұсыныстар. Сондықтан бұған көпшілік өз пікірін айтады деп күтуліміз.

БУЫН ЖІГІН ҚАЛАЙ ТАБУҒА БОЛАДЫ?*

1. Буын жүйесінің маңызы

Қазақ тілінің табиғатын дұрыс тану үшін буын жүйесін жете білу керек. Буынды жақсы білмесең, емлені де білмейсің: сөз тудыру, сөз түрлендіру сияқты морфология негізін де ұға алмайсың, буынды білмейінше, сөз екпіні (ударение), сөз сазы (интонация) секілді сөйлем жүйесіне қатысты тіл құбылыстарының да сырына қана алмайсың, буынды аңғармасаң, «ажарлап сөйлеу», «әсерлеп оқу» сияқты сабақтарды да дұрыс алып бара алмайсың; буын жайына қанық болмасаң, өлең құрылысының негізімен дұрыс таныс бола алмайсың...

Қысқасы, буын жүйесін жақсы білмей тұрып, ана тілі сабағын басқаруға болмайды. Буын жүйесі қай тілде де белгілі орын ұстамақ. Әсіресе қазақ тілінде оның маңызы өзгеше, артықша. Өйткені қазақ тілінің өркендеу сатысы – буыншыл кезеңнен дыбысшыл кезеңге ауысып болмаған дәуірде тұр. Қазақ тілінде дыбыс (фонема) деген категория бар болғанмен, әлі жетіліп болмаған, балаң, жас. Қазақ тілінің дыбыстары көп орында өз бетілік кейіпке кіре алмаған; буын ішіндегі дыбыстар болып бірлесіп қана, тұрғылықты түрге енеді. Бірімен-бір байланысты, бірінің-бірі қасы-қабағына қарап тұрғандай, үйірленіп, ымыраласып отырады. Жұртқа мәлім «үндестік заңы» дейтініміз – дыбыстардың осы ымыраласуы болатын. Дыбыстардың ымыраласуы, үндесу дегеніміздің өзі – оқшау тұрған және дыбыстың жеке басы бөлініп шығуға әлі кемдігін көрсететін бір құбылыс.

Жеке дыбыс оңаша қалпында мұндай тұсаулы болғаны – тіліміз әлі күнге шейін буын кебенегін тастап болмағаннан келеді. Мұның ақылға қонбастай ешбір оғаштығы жоқ. Өйткені «дыбыс», «буын», «сөз» деген категориялардың өзі де «әлімсақтан бері бар» болып келе жатқан, бұлжымас ұғымдар емес. Бір кезде жоқ болып, бір кезде жарыққа шыққан. Бір кезде бірі болса, екіншісі болмаған. Жер үстіндегі тілдердің жалпы даму жолының түрлі сатылары бұларды кезегімен бірінің артынан бірін тудырып отырған.

* Мақала «Ауыл мұғалімі» журналында (1934 ж. № 2 санында) жарияланған.

Бүгіндегі түрлі тілдер дегеніміз жалпы тіл жүйесінің өркендеу жолындағы түрлі сатылар болғандықтан, «сөз», «буын», «дыбыстардың» әрқайсысының орны әр тілде әртүрлі болады.

Қытай тілінде сөз ерекше орын алады. Өйткені онда жалғау, жұрнақтар мардымсыз. Сөз тудыру, түрлендіру, сөйлем құрау секілділердің бәрі де бүтін сөздердің ілгері-кейінді келіп құрмаласуынан пайда болады. Сөздердің өзі де өңшең бір буынды ғана болғандықтан, «буын» мен «сөз» арасында түк айырма болмай, буын деген категория тұмаған. Сөздер қайда жүрсе де түгелімен жүретіндіктен, жарықшақталып, сынып, үгіліп, дыбыс-дыбысқа бөлінбегендіктен, жеке дыбыстың атқаратын қызметі өте шағын болған. Сондықтан қытай тілінде тілдің ең кішкентай бөлшегі «сөз» болып табылып, жазуы сөз жүйесіне құрылған. Қытай жазуында әріптер біздегідей дыбыс-дыбысты белгілеп отырмай, түгел сөздерді таңбалайды. Онда неше сөз болса, сонша әріп болады.

Жалғамалы жапон тілінде, ескі шумер тілінде «буын» ала-бөле орын ұстағандықтан, бұлардың әліппесі де буын жүйелі болып, әріптері бүтін сөзді емес, буындарды ғана таңбалайтын болған.

Семит (араб, еврей), европа тілдерінде жеке дыбыстар тіл элементі болып үлгеріп, дыбыстардың өзгеруінен сөздің негізгі мағынасы ғана емес, қосымша мағынасы да – формасы да өзгертін болғандықтан, бұларда дыбыстың ұстайтын орны күшейген. Бұларда әліппе де дыбыс жүйелі болып келген.

«Сөз», «буын», «дыбыс» деген категориялар «ай мен күндей әммеге бірдей» болып көрінгенмен, осылай, әр тілде әр орын ұстап отыр.

Біздің жазуымыз да ана Еуропа жазуы сияқты дыбыс жүйелі жазу. Бірақ тіліміз әлі дыбысшыл кезеңге түгел жетіп болмаған, буыншылдық қасиеттерін түгелімен жойып бітірмеген тіл. Сондықтан буын жүйесінің маңызы біздің тілімізде артықша күшті. Буын жігін, буын сырын анық, жете білмей тұрып, шын сауатты болып кете алмайтынымыз осыдан.

Осы жағдайды еске алып, қазақ тілінің программасында да, оқу құралында да буын жүйесіне жақсы орын бергенбіз. Ана тілі сабағының емле, грамматика тарауларында оқытушы мұны ұмытпай, буын жүйесін балаларға толық түсіндіріп өтуі керек. Әйтпесе ана тілі сабағынан нәтиже шықпақшы емес.

Қазақ тілінің буын құрылысын аңғару қиын емес. Бірақ соның өзінде, сол оңай құралған буын жүйесін оқытушыларымыз тегіс біледі дей алмаймыз. Өйткені қазақ буындары әлі күнге шейін дұрыс тексерілуден аман. Бұл туралы жасалған зерттеулер, шыққан кітаптар, мақалалар әлі жоқ. Сондықтан оқытушыларымыздың әрқайсысы өз бетімен бал ашуы, қайбірі қай кезде қателесуі ғажап емес.

Оқушылардың емле қателерін талдап қарағанда, қатенің көбісі осы буын жүйесін дұрыс ұға алмағаннан келгені байқалады. Емле жайындағы айтыс мақалалардан қайсыбір дыңдай азаматтарымыздың да буынды жете түсініп болмағанын көріп жүрміз.

Сол себепті бұл арада қазақ тіліндегі буындарды біраз сөз қылуды дұрыс таптық.

2. Біздегі буын түрлері

Қазақ тілінің буындарын буын ішіндегі дыбыстардың санына қарай да жіктеуге болады; буын ішінде түрлі дыбыстардың түрлі тәртіппен тізілуіне қарай да жіктеуге болады; буынның аяқ дыбысының түріне қарай да жіктеуге болады.

а) Буынды құраған дыбыстар санына қарай жіктегенде 4 түрлі буын болады: **бір дыбысты буын, екі дыбысты, үш дыбысты, төрт дыбысты буын.**

Қазақ тілінде бір буында төрттен артық дыбыс болмайды.

Бұлайша жіктеудің кемістігі сол: мұнан буынның түр-түрін біліп болмайды. «Со» деген де екі дыбысты, «ос» деген де екі дыбысты буын. Дыбыстың саны бірдей болғанмен, бұл екі буынның тілде ұстайтын орындары әртүрлі.

«Қат» деген де үш дыбысты, «арт» деген де үш дыбысты буын.

Бірақ бұлардың бір-бірінен айырмасы мол.

б) **Буынның аяқ дыбысының түріне қарай жіктегенде екі түрлі буын болады: ашық буын, тұйық буын.**

Буынның аяғы дауысты дыбыспен тынса, **ашық буын** дейміз, аяғы дауыссыз дыбыспен тынса, **тұйық буын** дейміз.

Бұлайша таптастыру – алдыңғыға қарағанда дұрысырақ. Өйткені буынның ашық не тұйық екендігін білуімізбен буынның тілдік қасиеттерінің бірқатарын ұғып қаламыз. Сөйтсе де бұ да жеткіліксіз. Өйткені бұл таптастыруда «*аш*», «*шаиш*», «*арт*», «*шарт*» деген

4 түрлі буынды бір қораға қамап, тұйық буын деген бір атпен атаймыз. Шындығында, бұлардың бір-бірінен айырмасы бар. Бір ғана емес, күшті.

Сонымен, бұл екі түрлі жіктеудің екеуін де қойып, үшінші жолға тоқтауға тура келеді.

в) буын ішіндегі дыбыстардың тізілу тәртібіне қарай таптастырғанда 6 түрлі буын болады.

- 1) **Ды** буын (жалаң).
- 2) **Дз-Ды** буын (ашық).
- 3) **Ды-Дз** буын (жеңіл тұйық).
- 4) **Дз-Ды-Дз** буын (жеңіл бітеу).
- 5) **Ды-сДз-қДз** буын (ауыр тұйық).
- 6) **Дз-Ды-сДз-қДз** буын (ауыр бітеу).

Буынды ішіндегі дыбыстардың тізілу тәртібіне қарай таптас-тыру деген сөз – алдымен, дауысты, дауыссыз дыбыстың ілгерінді-кейінді келуін ашу деген болады. Екінші, бір буында екі дауыссыз дыбыс қатар ұшырайтын болғандықтан және ұшырағанда көрінген дауыссыз дыбыстар емес, дауыссыздардың белгілі түрлері ғана белгілі тәртіппен тізілетін болғандықтан, мұнда сол дауыссыздардың түрін, тізілу ретін көрсету керек болады. Дыбыстардың толық аттарын жазып жату көп орын, көп уақыт алатын болғандықтан, буын түрлерінің формулаларында дыбыс аттарын қысқартқан өрнекпен бердік:

Ды – Дауысты дыбыс. «Д (ауыст) ы» сөздің бас дыбысы (**Д**) мен аяқ дыбысы (**ы**).

Дз – Дауыссыз. «Д (ауыссы) з» сөзінің бас, аяқ дыбыстары.

сДз – созымды дауыссыз.

қДз – қатаң дауыссыз.

Сонда қазақ тіліндегі барлық буын түрлері мынадай болып шығады:

1. **Ды** буыны немесе **жалаң** буын. Бұл буын жалғыз-ақ дыбыстан жасалады, ол дыбыс та дауысты дыбыс болады.

А, неғыл дейсің? О, осының дұрыс!

Е, солай демеп пе едім?

Ә-кел, ү-зын, ү-нем, ө-ріс, ы-рыс, і-шік деген сөздердегі **а, о, е, ә, ұ, ү, ө, ы, і** буындары сияқты.

Бұл буындарды **Д(ауыст)ы** дейміз, үйткені небары жалғыз дауысты дыбыстан жасалған. Жалаң буын дейміз, үйткені жалаң бір дыбыстан жасалған.

Жоғарыдағы мысалдарда көрсетілгені сияқты, бұл буын не сөздің басында тұрады, не бір сөз болып жүреді. Сөз ортасында, не аяғында еш уақытта да келмейді.

2. **Дз-Ды** – (дауыссыз – дауысты) немесе **ашық** буын.

Бұл – екі дыбысты болады, алдыңғысы дауыссыз (**Дз**), соңғысы дауысты (**Ды**). Аяғы дауыстыға біткендіктен ашық деп те атаймыз.

Мә! де! же! йә! со, бұ деген сөздер осындай ашық буындар. *Қала, те-ре-зе, су-ла-ма* дегендегі буындар бәрі де осы түрге жатады.

Бұл буын сөздердің басында да, ортасында да, аяғында да ұшырай беретіндіктен және еш уақытта түрін бұзбай, осы қалпында қала беретін болғандықтан, қазақ тілінде ең көп кездесетін түрі болып шығады.

3. **Ды-Дз** (дауысты-дауыссыз) – жеңіл тұйық буын.

Екі дыбысты буын. Алдыңғысы дауысты (**Ды**), соңғысы дауыссыз (**Дз**). Алды ашық болып тұрып, аяғы дауыссызға тіркелгендіктен, мұны тұйық буын дейміз (жеңіл дейтін себебімізді төменде 5-ші түрден қара).

Мысалы: *ас, ер, ән, ат, өс, ұн, ұр, ық; іс* сөздеріндегі осындай жеңіл тұйық буындар. *Ат-қар, ер-ке, ән-ші, от-қа, өс-ті, ұн-тақ, ұр-кіт, ық-тын, іс-кер* сөздерінің бас буындары осы жабық буындар.

Бұл буын, осы мысалдардағыдай, не жеке өзі бір сөз болып ұшырайды да немесе сөздің бас буындарында ғана кездеседі. Оның үстіне, сөз алқасында бұл буын өз қалпын сақтай алмай, өзгеріп кете береді. Сондықтан, әсіресе, ауызекі сөйлеген сөзде бұл буын сирек кездеседі.

4. **Дз-Ды-Дз** (дауыссыз-дауысты-дауыссыз) – жеңіл бітеу буын.

Бұл – үш дыбысты буын: алдыңғысы дауыссыз (**Дз**), ортаңғысы дауысты (**Ды**), соңғысы дауыссыз (**Дз**); қысқартқанда **Дз-Ды-Дз** болады. Дауысты дыбыс ортада қалып, екі басы бірдей бітеу, дауыссыз болғандықтан бітеу буын дейміз (жеңіл деу себебін төменнен қара).

Қар, жел, сот, жән, тұр, сыз, сіз, нән – бәрінде бітеу буындар. *Жаң-быр, сын-дыр, құн-дыз, күл-гір, сол-ғын, көз-гіл* сөздеріндегі буындар да бітеу буындар.

Бұл буын жеке өзі бір сөз болып та, сөздің бөлшегі болып та келе береді. Сөз ішінде баста да, ортада да, аяқта да келеді. Бірақ

сөздің соңғы буыны болып, оған жалғас келетін сөз дауысты дыбыстан басталса, екі ортасында тыныс болмаса, ол бұл буынның соңғы дыбысы айырылып, келесі буынға қосылып кетеді де, өзі ашық болып қалады. Бұл мінез мұның алдындағы 3-сандағы буын түрінде де (**Ды-Дз**) бар.

Міне, осы айтылған төрт түр:

1) **Ды**, 2) **Дз-Ды**, 3) **Ды-Дз**, 4) **Дз-Ды-Дз** – қазақ тілі буындарының негізгі түрлері болып саналады. Ең көп ұшырайтыны да осылар. Бұл төрт түрлі буынды бір қосып, жеңіл буындар деп атаймыз, үйткені бұлар құрылыстары жағынан ең ретті, айтылыстары жағынан ең жеңіл құрылған буындар.

Сөздің айтылыс жағынан жеңіл болуы ішіндегі дауыссыз, дауысты дыбыстардың белгілі тәртіппен тізілуіне байланысты. Өңшең дауыссыз дыбыстар қатар тізіліп кетсе, сөздің айтылуы қиындайды, естілуі кемиді. Сөзді естімді қылатын дауысты дыбыстар. Сондықтан сөз ішінде дауыссыз дыбыстар дауысты дыбыстардың төңірегінде үймелеп, әр дауысты дыбыс өзінің айналасындағы дауыссыздарымен бірігіп, бір үйір болып, өзге үйірлерден бөлініп тұрады. Осындай әрбір үйірді бір буын дейміз. Әр буында, біздің тілімізде, бір дауысты дыбыстан бір, екі, ең көп болғанда үш дауыссыз дыбыстан болады. Қазақ тілінде бір буында бірден артық дауысты, үштен артық дауыссыз дыбыс болмайды. Буын ішінде дауыссыз дыбыс біреу болса, дауыстының не алдында, не артында тұрады (қара: **Ды-Дз** және **Дз-Ды** түрлерін), дауыссыз екеу болса, жеңіл буындарда дауыстының екі жағында тұрады (**Дз-Ды-Дз** түрін кара).

Бір буында екі дауыссыз қатар келсе, айтылуы ауырлайды, естілуі кемиді. Қатар келмей, аралығына дауысты кірістірсе, айтылуы да, естілуі де жеңілдейді. Жоғарғы көрсетілген төрт түрлі буынның төртеуін де жеңіл буындар дейтін себебіміз осы; мұның ешқайсысында да екі дауыссыз қатар келмеген.

Төмендегі екі түрлі буынды ауыр буындар дейміз, үйткені оларда екі дауыссыз қатар келіп, айту мен естілуді ауырлатады. Олар мыналар:

5. **Ды-сДз-қДз** – ауыр тұйық буын.

6. **Дз-Ды-сДз-қДз** – ауыр бітеу буын.

Мұның алдыңғысы үш дыбысты: дауысты, дауыссыз, дауыссыз; соңғысы төрт дыбысты: дауыссыз, дауысты, дауыссыз, дауыссыз.

Ауыр буындарға мына төмендегілер үлгі бола алады:

5-түрде: *айт, елт, өрт, әун!, аңқ.*

6-түрде: *қайт, қант, селт, тарт, қыңқ, қаңқ.*

Осы мысалдардан бұл екі түрлі буынның табиғатын аңғаруға болады. Бұлардың бірінші өзгешелігі – дауысты дыбыстан кейін сол буынның өз ішінде екі дауыссыз қатар келеді (**Ды-Дз-қДз**). Екінші – көрінген дауыссыз қатар келмейді, белгілі түрлері ғана келеді. Дауысты дыбыстан кейін, соңғы дауыссыздың алдында **й, л, н, қ, р, у, м** дыбыстары ғана тұра алады. Бұл дауыссыздарды ғылым тілінде сонор дауыссыздар, қазақша айтқанда – созымды дауыссыздар дейді. Сондықтан оларды **сДз** (созымды дауыссыз) деп белгіледік.

Дауыссыз дыбыстың бәрі бірдей мұндай созымды болмайды және буынның соңында да бірыңғай сонорлар қатар тұра алмайды, әдетте сонор дыбыстардан кейін тек қатаң дыбыстар ғана келе алады. Сондықтан соңғы дыбысы **қДз** (қатаң дауыссыз) болады.

Сонымен, қазақ тілі буындарының 5-түрі дыбыстардың тізілу тәртібі жағынан **Ды-сДз-қДз** (дауысты-созымды дауыссыз-қатаң дауыссыз) болады. *Айт* деген буында **а** дауысты (**Ды**), **й** – созымды дауыссыз (**сДз**), **т**-қатаң дауыссыз (**қДз**). Екі дауыссыз қатар келгендіктен мұны ауыр буын дейміз. Екінші түрден айыру үшін ауыр тұйық буын дейміз.

6-түрі – буынның бұдан айырмасы тек сол: мұнда буын дауыстыдан басталса, онда ол дауыстының алдынан тағы бір дауыссыз қосылып, небәрі 4 дыбыс болады.

Мысалы: *қарт, селт, жент, қайт, дұңқ, күмп* сөздері. *Қайт* буынының бас дыбысы дауыссыз (**Дз**), екінші дыбысы дауысты (**Ды**), үшіншісі – созымды дауыссыз (**сДз**), төртіншісі – қатаң дауыссыз (**қДз**), сондықтан бұл түрдің формуласы **Дз-Ды-сДз-қДз** болады. Екі дауыссыз қатар келгендіктен, мұны да **ауыр буын** дейміз. Алды-арты бірдей дауыссыз болғандықтан **бітеу** дейміз. Сонымен, бұл буын – **ауыр бітеу** буын болады.

Бұл арада бір ескеріп кететін нәрсе сол: бұл ауыр буындардың соңғы екі дауыссызының алдыңғысы созымды, соңғысы қатаң болады деп едік. Негізінде мұнымыз дұрыс. Бірақ соңғы дыбыстың көп ұшырайтыны **т** да, сондықтан ілгергі дыбыстың ішінде ең жеңіл кездесетіні – **р, л, н, й** дыбыстары. Бұлардан басқа созымды, қатаң дыбыстардың қай-қайсысы да белгілі жағдай табылғанда

ғана кездеседі. Ол жағдай: бірінші – одағай сөздер болу, мәселен, *қаңқ, дұңқ, әуп, күмп...* сияқты, екіншісі – созымды мен қатаң ұялас дыбыстар болуы керек, мәселен, *әуп, күмп* деген буындарда **у** мен **м** екеуі де еріншіл болса, қатаң **п** о да еріншіл дыбыс; *қаңқ* буынының созымды дауыссыз дыбысы (**н**) көмейшіл болса, оған жалғас келетін қатаң (**к**) о да көмейшіл. Бір буында **ң** тек **қ** мен **к**-нің алдында ғана келе алады. Ұяластықтың керегі сонша, қай кезде ұяласы табылса, аяққы дыбыс қатаң болмай да ауыр буын келіп шығатыны бар. *Шәум-шәум!* деген одағай да осылай. Бірақ бұл жалғыз осы сөзде ғана. Ауыр буындардың өзгешеліктері мыналар: бірінші – ауыр тұйық буын жалаң өзі бір сөз болып тұрғанда ғана (*ант, айт, елт сияқты*) немесе сөздің бас буыны болғанда ғана ұшырайды да, сөз ортасында, не аяғында еш уақытта да кездеспейді.

Екінші – ауыр бітеу буын жалаң өзі де (*қарт, сүйт*), сөз басында да (*тарт-тыр, қант-ты*), ортасында да (*ал-дырт-шы, қын-жылт-шы*), аяғында да (*күң-гірт, сал-дырт*) келе береді. Бірақ соңынан келетін буын дауысты дыбыстан болса, онда сөздің басы мен орта буыны ауыр буын бола алмайды. Өзінен соңғы буын не бітеу (**Дз-Ды-Дз, Дз-Ды-сДз-қДз**), не ашық (**Дз-Ды**) буын болғанда ғана ауыр буын болып тұра алады.

Бұлай болу себебі – қазақ тілінің буындары, сірә де, не жалаң, не ашық болуды сүйеді. Сондықтан тұйық, бітеу буындардың соңғы дауыссыздары, бұған жалғаса дауысты дыбыспен басталған буын келе қойса, жылысып жалғас буынға ауысып кетеді. Сонымен, өзі бітеу буын болған болса, енді ашық буын болып, тұйық буын болған болса, жалаң буын болып, ауыр буын болса, жеңіл буын болып қалады да, ана жалғас буын тұйықтан бітеуге, жалаңнан ашыққа айналады. Сөйтіп, қазақ буындары сөз өзгерген сайын өзгеріп, жылжып отырады: *Бір* деген – бітеу буын. Бұған *ақ* деген жалғау қосса, *бір-ақ* болып, (**Дз-Ды-Дз**) + (**Ды-Дз**) күйінде қалмайды, буын қалпы өзгеріп, *бір-ақ* болып, (**Дз-Ды**) + (**Дз-Ды-Дз**) қалпына көшеді. Осы сияқты әрбір түбір сөздің соңғы буыны тұйық я бітеу болса, оған жалғанатын жалғау дауысты болып басталса, буын қалпын өзгертіп жібереді. Үйткені бітеу, тұйық буындармен жалғаса жалаң, ашық буындар қазақ тілінде тұра алмайды. Мұны **жылысу заңы** дейміз.

Қазақ тілінде жалаң, ашық буындардан соң жалаң, тұйық буындар да келе алмайды. Сондықтан мұндай ұшырастарда қатар

келген екі дауыстының бірі (көбінесе алдыңғысы) жойылып кетеді. Алдыңғы буынның соңғы дауыстысы жойылып кеткенсін, ана айтылған **жылысу заңы** бойынша, дауыстының алдында тұрған дауыссыз мына буынға көшеді. Сөйтіп, бір буынның саны солайымен кеміп қалады. *Ба-ра-ал-май-ды* дегенде 5 буын бар еді; енді онда 4-ақ буын қалады. Өйткені 2-мен 3-буындар ашық пен тұйық болып (**Дз-Ды**) + (**Ды-Дз**) кездескен. Бірінің аяғында, бірінің басында дауысты дыбыстар болып, олар қатар келіп қалған. Сондықтан екі дауыстының бірі (**ра** – буынының **а**-сы) жоғалып кетеді де, қалған дауыссызы (**р**) келесі буынның бас дыбысы болып кетеді. Сонымен, *ба-ра-ал-май-ды* (5 буын) орнына *ба-рал-май-ды* (4 буын) буындары келіп шығады. Мұны **буындардың кірігуі** деп атаймыз.

Қазақ буындарында сөз түрлену кезінде тап болатын өзгерістер негізінде осы екеуі: бірі – жылысу заңы, екіншісі – кірігу заңы. Жылысса, буынның қалпы өзгереді де, саны өзгермейді. Кіріксе, қалпы да, саны да өзгеріп кетеді. Жылысудың формуласы: (**Ды+Дз**) + (**Ды**) = (**Ды**) + (**Дз+Ды**); кірігудікі: (**Ды**) + (**Ды**) = (**Ды**).

Қазақ тілі буынының осы жылысу, кірігу қасиеттерін ақындар көп пайдаланады. Өйткені ауызекі сөйлеген сөзде буындардың жылысу мен кірігуі бір сөздің ішінде қалып қоймай, қатар келген екі сөздің арасында да болып отырады. Осындайды пайдаланып, 11 буынды өлең жазған ақын кей жолдарында буын санын арттырып, кейде кемітіп жіберсе де, кірігу заңын жамылып, өлең өлшеуін дұрыс көрсетіп отырады.

«*Та-рих бе-тін жыл-дан жыл-ға жа-ңа-лап, Бұ-дан-да ә-рі, тәт-ті ө-мір-ді ел кү-тет*» (Бейімбет, «Қанап». Толық жинақ, I, 345-б.). Бұл өлеңнің алдыңғы жолында буын саны дұрыс – 11. Бірақ соңғы жолының екі буыны артық – 13. Сөйтсе де мұнда өлшеу заңы бұзылмаған. Өйткені соңғы жолда 3 жерде кірігу мүмкіншілігі бар; 4-3-7-8, – 9-10-11-нші буындар кіріге алады.

«*Бұдан да әрі*» (5 б) орнына «*бұдан дәрі*» (4 б), «*тәтті өмір*» (4 б) орнына «*тәт-ө-мір*» (3 б), «*өмірді ел*» (4 б) орнына «*өмір-дел*» (3 б) бола алады. Сонда 3 буынның саны кеміп, 13 буын орнына 10-ақ буын қалады. Бұл арада ақынға екі-ақ буынды кеміту керек болған. Кеміткен. Соның өзінде бір мүмкіншілік ауысып та қалған.

Біз тілімізде бір сөздің екінші сөзге жасаған ықпалын елемейміз. Сондықтан екі сөз аралығындағы буын алмасулары да қағаз бетіне түспейді. Бірақ әрбір жеке сөз жалғаумен жалғанып немесе бірнеше түбірден құралып, түрленіп болмағандықтан, оның буындары өзара шығысқан: жылысары жылысып, кірігері кірігіп болған. Сондықтан бір сөз ішінде буын тізілісі заңына қайшы келерлік тіркестер ұшырамайды.

3. Буын жігі қайткенде оңай табылады?

Жоғарыда айтқандардан мынадай қорытынды шығады:

1. Дауысты дыбыссыз буын болмайды.
2. Бір буында бірден артық дауысты дыбыс болмайды.
3. Дауысты дыбыс жалғыз өзі де буын бола алады.
4. Бір буында үштен артық дауыссыз дыбыс болмайды.
5. Екі дауыссыз бір буында қатар келетін болса, дауыстының соңынан ғана келеді. Еш уақытта алдында екі дауыссыз қатар келмейді.

6. Сөз ішінде дауыстыдан басталатын буын болмайды. Әр уақытта ортадағы, аяқтағы буын дауыссыздан басталады.

Осы қорытындыға сүйене отырып, буын жігін оңай, механик түрде табуға болады. Оның үшін жазылған әрбір сөздің дыбыстарын аяқ жағынан бастап шоламыз. Дауысты дыбыстан соң келген дауыссызды елемей өте шығып (өйткені дауыстының соңында дауыссыз болмай да қалады, біреу де, екеу де бола береді), әрбір дауыстының алдыңғы жағына бір дауыссыз тастап бөле береміз (өйткені сөз ортасында дауыстыдан буын басталмаушы еді ғой). Сонда неше бөлік шықса, сонша буын болады.

Мысал үшін *оқытушы* деген сөзді буындап көрелік. Аяғынан бастасақ, аяққы дыбысы **ы** – дауысты, мұның алдында бір дауыссыз тастап бөлсек, *оқыту//шы* болады. Оған жалғас тұрған дауысты *у*-дың алдына бір дауыссыз тастап бөлсек, *оқы//ту//шы* болады. Бұған жалғас тұрған дауысты **ы**-ның алдына бір дауыссыз тастап бөлсек, *о//қы//ту//шы* болады. Сонда *оқытушы* сөзі төрт буынды болып, буын жігі *о-қы-ту-шы* тәрізінде ашылып шығады.

«*Сауаттандырылсын*» деген ұзын сөзді алсақ та бәрі бір, соңғы жағынан бастап дауыстысын табамыз, ол – **ы**; бұған алдыңғы жағынан жалғас тұрған бір дауыссызды (**с**) қосшы етіп беріп,

бөлеміз: «сауаттандырыл//сын» болады; л-ды аттап өтіп, оның алдыңғы дауысты **ы**-ға жалғас дауыссызы **р**-ды беріп бөлеміз: «сауаттанды//рыл//сын» болады. Үшінші **ы**-ға оның алдындағы дауыссыз **д**-ны беріп, бір кетеміз: «сауаттан//ды//рыл//сын» болады. **н**-ды аттап өтіп, дауысты **а**-ға алдындағы бір **т**-ны тастап тағы бір кесеміз: «сауат//тан //ды//рыл//сын» болады. Ендігі **т**-ны басып өтіп **а**-ға оның алдындағы дауыссыз **у**-ды беріп бөліп тастаймыз: «са//уат //тан//ды//рыл//сын» болады.

Сөйтіп «са-уат-тан-ды-рыл-сын» түрінде буын жіктері келіп шығады.

Міне, буын жігін осылай оңай ашуға болады. Бұлай ашу үшін буын жүйесімен таныс болмай-ақ, механик түрде осылай бөліп-бөліп тастау да мүмкін. Бірақ сырына қанбайынша, олай бөле білгеннен буын жігін тапқан болмайды. Соның үшін олай механик түрде балаға бөлдіру жарамайды. Есеп сабағында 15-16 есебін бірінің астына бірін жаздырып, бірден (16+15) /31 түрінде шығарту қиын емес. Бірақ бірліктер мен ондықтардың қасиеттерін аңғартпай, неліктен қалған бір ондықты бұлай қарай тасымалдау керектігін түсіндірмей, бас салып «осылай жаз!» – деп баса шөгу кемді күн нәтиже берген сияқты болғанымен, өрісі ұзамайтын білімсіз дағды ғана бермек. Мұнда да осылай, неліктен осылай бөліп тастауға болатынын бала ұғынса ғана көрсетуге болады. Оны ұғыну IV жылдарда ғана мүмкін.

Мұндағының қай-қайсысын да біз бала үшін емес, мұғалім үшін жазып отырмыз. Мұғалім өзі жақсы ұғынса, балаға ұғындырудың есебін таба жатар деп сенеміз. Мұнан көргенін түгелімен балаға көрсетсе, бала бір нәрсе де ұқпайды. Буынды жіктеу, оның формулаларын беру – бастауыш мектепке ауыр келетін жұмыс. Буынды жүйелі түрде топтастырып айыру V жылда ғана мүмкін. Соның үшін әзірге мұғалімнің міндеті – программадағы мөлшерден озбай, буын жайын қате ұқтырмай, дұрыс түсіндіре, барды бақылата отырып, бірте-бірте жүйелі түрде әкеліп салу болу керек.

Қазақ тілінің буын жүйесі қиын нәрсе емес. Сонда да оны сырына ауыл мұғалімдері түгел қанып жүрген жоқ. Келесі нөмірлерде емле методикасы жайынан мақала беріліп отыратын болғандықтан, буын жүйесін жақсы аңғармай тұрып, емле методикасын миға қондыруға болмайтындықтан, жұрттың көбіне таныс мәселе болса да, буынға біраз кідіріп өтуге тура келді.

Программаның проектісін
Оқу комиссары бекіткен,
1936 ж. 23/VIII

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ПРОГРАМЫ*

(Проект)

V КЛАСС

(Қала мектебінде 126 сағат, ауыл мектебінде 144 сағат)

Грамматика, емле, тыныс белгілері

Сөздің ішкі құрылысы. Сөз бөлшектері. Сөз бөлшектерінің құралуы. Сөз бұйымы мен сөз материалы. Сөз материалының сыр-сипаты мен сөз бұйымының жасалу жолы. Сөз. Сөйлеу. Сөз бен ой (4 сағат).

Сөйлем мен оның мүшелері. Сөйлем туралы жалпы ұғым. Сөйлемнің сазы. Хабар, сұрау, леп сазды сөйлемдер.

Сөйлем аяғында [қойылатын] нүкте, сұрау, леп белгілері; көп нүкте. Сөйлем мүшелері: а) баяндауыш, б) бастауыш, в) айқындауыш сөздер. Бұлардың сөйлемдегі мәні. Баяндауыштың сөйлем ішіндегі орны, оның сөйлем аяғында келетін жерлері. Бастауышты тауып алу жолдары. Айқындауыш мүшелердің өздерінің айқындауыштары болуы. Жай сөйлем мен жайылма сөйлем. Толық сөйлем мен олқы сөйлем (6 сағат).

Сөз қиыны. Сөздің тура күйі мен бұрма күйі. Жалғау мен жалғауыш. Жалғаулы сөз бен жалғауышты сөз. Жетек сөз бен жетекші сөздің екі түрлі қиылысу жолы. Айқындауыш мүшелердің өздерін айқындайтын мүшелерге қалай, қай түрде жетектелуі. Анықтауыш пен толықтауыш. Олардың белгілері. Сөйлем мүшелерінің орын-орны (6 сағат).

Сөз тұлғалары. Сөз тұлғаларының өзгермелілігі. Сөздің түп бөлегі мен қосымша бөлшегі. Түп бөлшектің маңызы. Қосымша бөлшектің екі түрі. Үстеу мен жалғау. Үстеудің маңызы. Негіз. Түп негіз бен туынды негіз. Түбір сөз бен үстеулі сөз. Жалғаудың маңызы. Жалғаулы сөз, үстеулі сөз, жалғаулы сөздің емлесі (6 сағат).

* Бұл программа алғаш рет 1936 жылы жеке кітапша болып басылған.

Қосалқы сөз. Қосалқының түбір мен қосымшадан айырмасы. Қосалқының маңызы. Қосалқының қызметіне қарай екі түрлі болатыны: а) үстеуіш; б) жалғауыш. Тұратын орнына қарай екі түрлі қосалқы болатыны: дәйек қосалқы мен аяқ қосалқы. Өлі қосымша. Өлі түбір. Жаңа қосалқы. Қосымшалардың тарихы. Қосалқы сөздің емлесі. Қосалқыша жазылатын қосалқылар мен қосымшаша жазылатын қосалқылар (6 сағат).

Түбірлердің құралуы. Жалаң түбір мен қосар түбір; қосар сөздер. Мұның 5 арысы: 1) теңдес қосар; 2) мәндес қосар; 3) қайшы мәнді қосар; 4) көрші мәнді қосар; 5) сөздес қосар. Қосар сөздердің атқаратын қызметтері мен құрылысы. Қосар сөздердің емлесі (2 сағат).

Кіріккен сөздер. Кіріккен сөздердің көнесі мен жаңасы. Кіріккен сөздердің емлесі (2 сағат).

Түбірлердің тарихы

Қиюлы сөздер. Буын қиюлы, әріп қиюлы, аралас қиюлы сөздер. Қиюлы сөздердің емлесі (4 сағат).

Сөз мүшелерінің құрылысы. Бір мүшелі сөз бен көп мүшелі сөз. Түп мүше мен шылау мүше. Шылау мүшелерінің түр-түрі. Сөз мүшелерінің орын-орны (4 сағат).

Сөздің дыбыс құрылысы. Дыбыс туралы жалпы ұғым. Дыбыс пен мағына. Дыбыстың саны мен сапасы. Дыбыстың екі түрлі қызметі (айырғыштық, құрағыштық).

Қазақ тілінің дыбыстары. Жуан, жіңішке дыбыстардың әріптері. Дыбысталу түріне қарай дыбыстардың: а) дауысты; б) дауыссыз; в) сонор дыбыс болып үшке айырылуы.

Дауыстылар. Сөздің әні. Дауысты дыбыстардың сөзге ән бере алатындығы. Дауыстылардың түр-түрі.

Дауыссыздар, бұлардың түр-түрі: 1) жуысыңқы, жабысыңқы; 2) үздікті, үздіксіз; 3) сыбыр, сыбыс; 4) үнсіз, үнді; 5) көмей, ерін, тіс дыбыстары.

Сонорлар: 1) тура жолды сонорлар, 2) айналма жолды сонорлар. Айналма жолды сонорлардың мұрын жолы, ауыз жолдары.

Дыбыстаушы аппараттарымыз: 1) өкпе, ауыз, мұрын; 2) кедергі мүшелер; 3) ауыз жолы мен мұрын жолы. Дыбыстың үнді

болу себебі. Дауыс шымылдығының сөз салдыры. **h** дыбысы. Дыбыстаушы аппаратымыздың қалай жасалып шыққандығы (8 сағат).

Ескерту: Бұл соңғы үш абзацтағы «Дауыссыздар, сонорлар, дыбыстаушы аппаратымыз» деген темалар орталау мектепте тек жалпы ұғым беру мақсатымен қойылып отыр. Толық оқылмау керек, техникум қатарлы мектептерде ғана оқылады.

Сөздің буын құрылысы. Дауыссыздар мен сонор дыбыстардың бір дауысты дыбыс қоспай өздігінен айтылмайтындығы.

Буын туралы ұғым. Бір буында қандай, қанша дыбыс болатындығы. Буын жасауда да дауысты дыбыстардың ұстайтын орны. Дауыссыздар мен сонор дыбыстардың қатысы. Бір дыбысты, екі дыбысты, үш дыбысты, төрт дыбысты буындар. Буынның түр-түрі: 1) жалаң буын; 2) ашық буын; 3) жеңіл бітеу буын; 4) жеңіл тұйық буын; 5) ауыр тұйық буын; 6) ауыр бітеу буын. Буынның жылысуы мен кірігуі. Буынның жуаны мен жіңішкесі (8 сағат).

Ескерту: Орталау мектепте «Дауыссыздар мен сонор дыбыстардың қатысы» оқылмайды.

Сөз мүшелерінің қиындасуы. Буынның күші, сөз екпіні. Сингармонизм (үндестік заңы). Үндесу түрлері: 1) түбірдің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне қарай, 2) түбірдің соңғы дыбысының үнді-үнсіз болуына қарай, 3) түбірдің соңғы дыбысы дауысты болғанда, 4) л-дан басқа ауыз жолды сонор болып, қосымшаның бас дыбысы л мен м-ның бірі болғанда, 5) болғанда да, аяқ дыбысы да мұрын жолды сонор болғанда, 6) **к, к, п** дыбыстарының бірі болып, қосымшаның бас дыбысы дауысты болғанда, 7) сыбыр дауыссыздар мен сыбыс дауыссыздарының үндісі болып, қосымшаның бас дыбысы үнсіз болғанда, 8) түбірдің соңғы дыбысы сыбыр болып, қосымшаның бас дыбысы сыбыс болғанда, 9) түбірдің соңғы дыбысы мұрын жолды езушіл сонор болып, қосымшаның бас дыбысы еріншіл дауыссыз болғанда, 10) түбірдің соңғы дыбысы **h** болып, қосымшаның бас дыбысы **к, к, ғ, г** дыбыстарының бірі болғанда пайда болатын өзгерістер. Бұлардың емлесі (8 сағат).

Ескерту: Үндесу түрлерінің 3-ншіден былайғылары орталау мектепте емле жаттығулары керек шамада ғана түсіндіріледі. Техникумдарда толық оқылуы тиіс.

Сөз таптары (6 сағат).

Сөз таптары жайын түсіндіру. Түбір тап, шылау тап, одағай тап. Бұлардың әрқайсысының өзгешеліктері.

Түбір таптың үш түрі: есім, етістік, есімдік немесе бұлардың орынбасарлары. Бұл үшеуінің әрқайсысының мағына, морфология, синтаксис жағынан өзгешеліктері.

Шылау таптардың екі түрі: қосалқы мен қосымша. Қосымшаның үстеуі мен жалғауы. Қосалқының үстеуіші мен жалғауышы. Жалғауыштың жетек түрі мен дәнекер түрі.

Одағай таптың түрі: малға, итке, құсқа айтылатындары (*қош! сек! кәһ! ау-қау!* т. т.): көңіл-күйін білдіретіндері (*қап! ай-қай! ой-бай, е-е!*); жапсырма одағайлар (*ме! ал! пәлі!* т. т.). Одағайдың алдыңғы екеуінен айырмасы. Одағай орнына жай сөздердің, сөз тіркестерінің, сөйлемдердің жұмсалуды. Одағайдың түбір тап орнына жұмсалуды.

Есімдер

Есімнің тараулары: зат есім, сан есім, сын есім, мезгіл есім. Бұлардың әрқайсысының өзгешеліктері (2 сағат). Зат есім (20 сағат). Мұның мағынасындағы, қосымша қабылдаудағы, сөйлем мүшесі болудағы, сөйлем ішінде орналасудағы өзгешеліктері.

Зат есімді бұрма күйге түсіретін жалғаулар. Жалғаулы күйге түсу мәнісі. Жіктелу, септелу, тәуелдену.

Тәуелдеудің үш жағы. Ортақ тәуелдеу мен оңаша тәуелдеулі есімнің өзге жалғаулы сөздерден өзгешелігі: 1) айқаса байланысатындығы; 2) септеуге көнетіндігі. Тәуелдеулі сөздің жалғаусыз тұра алатын жерлері (жетекшісі *біз, мен, сіз* сөздері болғанда).

Жіктеудің жақтары, жалғаулары. Бірінші жақ пен екінші жақтың анайы түрі мен сыпайы түрі. Сыпайы түрдің жалғаулары. Жіктеулі есімнің сөйлем ішіндегі орны.

Септеу. Септеудің жалғаулы, жалғауышты, аралас түрлері. Септеулі зат есім – жетек зат есім. Септеусіз атау есім. Зат есім-

нің жалғаулы септеуі. Ілік септеу, табыс септеу, барыс септеу, шығыс септеу, жатыс септеу, теңдес септеу, меңзес септеу, көмектес септеу. Бұлардың жалғаулары.

Ілік септеу мен табыс септеудің ашық түрі мен жасырын түрі. Жасырын түрдегі ілік пен табыс септеуді ашып алу жолы. Ашық түр мен жасырын түрдің мағынадағы айырмасы. Ілік септеулі зат есімді жетектей алатын сөз таптары. Олардың жалғаулары. Табыс септеулі зат есімді жетектей алатын сөз табы. Ілік септеудің иелік мағынасы. Табыс септеудің объекті мағынасы. Тәуелдеулі сөздің табыс септеуі.

Барыс септеу мен шығыс септеудің мағыналары. Бұлардың жалғаусыз, жасырын түрде кездесетін орындары. Тәуелдеулі сөздің барыс, шығыс жалғаулары.

Меңзес септеу мен теңдес септеудің мағынадағы, жетекші сөздердің түріндегі ұқсастықтары мен айырмашылықтары. Меңзес септеу жалғауының (-**ша**, -**ше**) кіріккен түрлері (*неше, сонша, қанша, қазақша, меніңше*, т. т.). Кіріккен меңзес жалғаулы сөздердің онан әрі септелетіні (*қазақшада*), тәуелденетіні (*қазақшаң*), үстелетіні (*адамшылық – адам-шы-лық*), тұйығы (*басқаша, өзгеше*). Тәуелдеудің III жағына меңзес жалғау қосылғандағы түрі (*жылқысы-(н)-ша, қалыбынша*). Теңдес септеулі сөзден кейін көптік жалғау келгенде (*таудайлары*) үстеу тілейтіні. Теңдес жалғаудың тәуелдеудің үшінші жағынан кейін қосылғандағысы.

Көмектес септеудің көмекшісі адам болатын [*Телжанмен келдім*], аспап болатын [*түйемен келдім; қамшымен ұрдым*], материал болатын [*балшықпен сылады*], орын болатын [*жолмен жүрдім, Мәскеумен келдім*] мағыналары. Септеу мен-ді қосалқы (дәнекер) мен-нен айыру жолы. Көмектес жалғаудың бөлек жазылатындығы*.

Жатыс септеудің орын мағынасы мен уақыт мағынасы. Жатыс септеудің жалғауы III жақтың тәуелді түрінде жалғанғанында болатын өзгеріс (*қаласы (н) да*). Жатыс септеулі сөзге -**ғы** (-**қы**), -**гі** (-**кі**) үстеуі жалғанып, онан әрі тағы үстеліп жалғанып кете алатындығы, жатыс жалғауды (-**да**, -**де**, -**та**, -**те**) қосалқы дәнекер **да, де, та, те**-лерден айыру жолы.

* Қазір көмектес жалғау септелетін сөзбен бірге жазылады.

Зат есімді септеулі күйге түсіре алатын сөз таптары, олардың қайсысы қай септеуді керек қылатыны жайында қысқаша мағлұмат.

Зат есімге жалғанатын үстеулердің басты-бастылары. Олардың әрқайсысының беретін мағыналары. **-лық, -лы, -шы, -шыл** үстеулерін дұрыс жұмсай білу. Зат есімді басқа сөз таптарына шығарып жіберетін үстеулер. Басқа сөз таптарын зат есімге айналдыратын үстеулер.

Зат есімнің жеке түрі мен көптік түрі. Көптік үстеуі. Көптік үстеуінің қолданылатын орындары мен қолданылмайтын орындары. Тәуелдеулі сөздердің көптік түрі. Көптік жалғауы есім негізін жиектеп тұратындығы (мұнан кейін жалғау ғана келіп, үстеу келмейтіндігі).

Зат есімнің белгілі түрі мен белгісіз түрі. Белгісіз түрде «бір» сөзі қосылатыны: ілік, табыс жалғаулары жасайтын күйге түсетіні.

Сан есім (10 сағат) – мағынасы, өзіне дербес қосымшалары, тура күйде тұрып, жетек сөз болғанда қабыс мүше ғана бола алатындығы.

Сан есімнің реттік түрі мен есептік түрі. Реттік үстеуіші. Реттік үстеулі сан есімнен кейін кіші тыныс белгісі қойылатын орындар. Жетеуге дейінгі сандардың атынан кейін **-ау, -еу** үстеуі жалғанатын орындар.

Реттік сандарды тең үлес түрі: *екі-екіден; он-оннан, екеу-екеуден*, т.т.

Реттік сандардың болжал түрлері:

а) ұмтылмалы тетелес жалаң қосар түрлі (*бір-екі; екі-үш* 9-ға дейін); *бес-он; он-он бес; 15-20...* (90-ға дейін бестіктер); *қырық-отыз* сықылды шегінбелі де болады;

б) ұмтылмалы тетелес бола тұрып, үстеулі қосар болатындар (*4-тер, 5-тер; 10-дар; 50-60-тай, 40-50-дей* т. т.);

в) жалаң үстеулер: (*бір жүздей, екі жүздей, 5 миллиондай*);

г) 10, 20, 30, 40, 50 сандарына **«шақты»** жалғауышы қосылатыны;

д) 100 бен 1000-ға **«қаралы»** жалғауышы қосылатыны;

е) ондықтардан бастап, **«шамалы»** сөзі қосылатыны;

ж) сан есімге барыс жалғау жалғап барып соңынан **«тарта»** сөзін қосқанда шығатын мағына.

Реттік сандардан кейін келетін **«есең, «қайтара», «рет», «бас»** сөздерінің беретін мағыналы жұмсайтын орны.

Бөлшек сандардың айтылуы. **-лық** үстеуінің сан есімге қосатын мағынасы.

Күрделі сан есімдердің жазылуы.

Сан есімнің тәуелденуі мен септелуі.

Сын есім (10 сағат). Мағынасы, дербес қосымшалары, сөйлемде ұсталу жөні.

Сын есімнің септеліп, тәуелденіп, жіктелгенде алатын мағынасы.

Сын есімнің шырайлары. Жай шырай, кесімді араластырмалы шырай (бірі тура күйде, бірі шығыс жалғаулы күйде болады), салыстырмалы шағын шырай (**-рақ, -рек, -леу** үстеулер қосылатындар), жалаң шағын шырай (*қызғылт, қаралтым, көтеріңкі, созылыңқы*), тандаулы шырай, дәйек қосылыңқы (*өте қысқа*), қосақты (*қып-қысқа*), үстеулі (*ұзын-ақ*); орта шырай (*бір қос, бірсытыра, бірқатар, бір жөн, бір дәуір, едәуір* сөздері қосылады).

Ескерту: -ақ қосымшасы зат есімге жалғанса, жақсылық мағынасын ғана береді де, сын есімге жалғанса сынын күшейтеді.

Тандаулы шырай жасайтын дәйек үстеулердің тізімі. Бұлардың орнына жүретін жай сөздер.

Сын есімді басқа сөз таптарына, басқа сөз таптарын сын есімге айналдыратын үстеулер. Сын есім мен зат есімге ортақ үстеулер (**-шыл, -лас:** *ұйқышыл, ауылдас*) сияқтылар.

Мезгіл есім (10 сағат). Мағынасы, өзіне дербес қосымшасы, сөйлемдегі басқа мүшелерге қатынасы, орны.

Жалаң түрлері мен (*бүгін, кеше, мана, әлі, ерте*) қосынды түрлері (*қысты күні, бүрсігүні, жазғытұры, жазғасалым*). Септелетіндері мен (*бүгін, былтыр*) септелмейтіндері (*енді, мана*); **-ғы** үстеуін жалғап алып, сын есім болатындығы. Кіріккен үстеулері (*күніге, күнде, түнде, кешке, ертеңісін*). Матаулы қосар болғанда жыл, күн (*жылма-жыл, күнбе-күн*) сөздерінің мезгіл есім болғанда алатын үстеулері (жылы, күні, түні); *жыл, ай, күн, жеті, сағат, декада* сөздерінің тәуелдеулі барыс септеулісінің мағынасы. *Сағат* сөзінің мезгілді көрсеткенде сан есімнің алдына шығып кететіні. Теңдес жалғаулы *қыс, жаз, күз* сөздерінің жалаң тұрғандығы және *ала* үстеуішін қосалқы қылып тұрғандағы мезгіл есімдердің тізімі.

VI КЛАСС

Етістік

(48 сағат)

Етістіктің мағынасы, өзіне арнаулы қосымшалары, сөйлемдегі қызметі мен өзге мүшелерге қатынасы, орны.

Етістік түбірінің екі түрі: таза түрі (*жаз, оқы*), келімсек түрі (*ойн-а, сарға-ай, адам-сы...*). Басқа сөз таптарынан етістік тудыратын қосымшалардың бастылары, мағыналары.

Етістік негізі. Түп негіз (*ойна, жаз*) бен өсінді негіз (*ойна-т, жаз-дыр*).

Етістіктің болымды, болымсыз түрлері. Болымсыздық түрлеуіші **-ма** етістік негізін аяқтап тұратыны (өсінді негіздің үстеулері **-ма**-дан былай өтпейтіні).

Етістіктің түп негізі мен болымсыздық түрлеуішінің арасына сыйыса алатын үстеулер – етіс үстеулері. Бұлардың әрқайсысының беретін мағыналарына қарай жеті түрлі етіс пайда болатындығы (6 сағат).

Түп негіздің етістері (8 сағат). Салт етіс (*жүр, ұйықта*) – табыс септеулі сөзді жетектемейтіндері; сабақты етіс (*жаз, ұр*) – табыс септеулі сөзді жетектейтіндер.

Туынды негіздің етістері.

Өздік етіс. Мұның мағынасы, екі түрлі үстеуі **-н** (*жуын, қара-н*), **-ық** (*жаб-ық, тын-ық, қан-ық*), **-н** үстеуі соңғы мұрын жолды сонорға біткен түбірге – е болып жалғанатыны.

– **к/к** үстеуі есімдердің бірқатарына да жалғанып, өздік етіс жасайтыны (*жел – жел-ік, мол – мол-ық*). Өздік етіс жасайтын етістіктер (*оқы, бұр, ат, т. т.*).

Ырықсыз етіс. Мағынасы, үстеуі (*жуыл, қуыл*); соңы **л** дыбысы болып тұрған түбірлерге **-н** болып жалғанатыны (*біл-ін, ал – ал-ын*).

Өзгелік етіс. Мағынасы, үстеулері (**-дыр/-тыр, -қыз/ғыз /гіз/кіз**), **-т, -ар (-ер, -р)**. Қандай түбірден кейін қандай үстеу келетіні. Өзгелік етіс үстеулерінің қайбіреулері сабақты етіс мағынасын беретіні. Қай етіс екенін табыс жалғаулы етістік сөз болып келетін екінші үстеуішінің атын қойып ашуға болатыны (*бат – бат-ыр – сабақты; бат-ыр-ғыз – өзгелік; қайт – салт; қайт-ар – сабақты; қай-тар-ғыз – өзгелік*).

Ортақ етіс. Мағынасы, үстеуі (-с, -ыс/-іс жетегінің септеуі); көмектес с.: *айт* – сабақты; *айт-ыс* – ортақ етіс (кіммен).

Өсіңкі етіс. Мағынасы, үстеуі (**-іңкіре, -ыңқыра**).

Ескерту: I. Өсіңкі етіс мағынасы жағынан етіс емес, сонда да құрылысы жағынан (етіс үстеулері сияқты мұның үстеуі түбір мен **ма**-ның аралығына тығылатын болғандықтан) етіске ұқсас болғандықтан жетінші етіске мұны да санадық.

Ескерту: II. Етіс дегеніміз (мағына жағынан) істеуші мен істелушінің арасында қандай қатынас барын көрсететін категория, мысалы: *жұр* – салт, мұның істелушісі жоқ, *жаз* – сабақты, мұның істелушісі табыс сөзбен аталған: *мен* (істеуші), *хатты* (істелуші), *жаздым* (іс); *жу-ын* – өздік, мұның істелушісі істелушінің өзі (*жуындым* – өзімді өзім жудым) т.т.

Ескерту: III. Бұрынғы өзгелік етіс пен беделді етістің екеуін бір қостық. Өйткені екеуі де өзге біреу арқылы істелетін іс. Өзге біреуге беделіңді саласың ба, қорқытасың ба – бәрібір. Тіл мұнысын айырмайды.

Сағыс етіс дегенді шығарып тастадық. Өйткені бұл – ортақ етіс пен өзгелік етістің қосылғаны (*айт-ыс-тыр*). Етіс үстеулері бірінің үстіне бірі жамала береді, мысалы, *жу-ын-дыр, бас-тыр-ыл* т.т. Мұның бәріне бірдей ат қоймай, ала-бөле ортақ пен өзгеліктің қосылғанын бөліп алудың орны жоқ.

Бұрынғы дүркінді етіс (*ат-қыла, шап-қыла*) дегенді де шығарып тастадық. Өйткені бұл бірді-екілі түбірде ғана болады да, етістік түбірдің бәріне бірдей жарамайды, мысалы, *оқығыла, естігіле* деп айтпаймыз. Біріндеген (*тепкіле* сияқты) сөзге болса, соны етіс деуге болмайды. Шынында, *тепкіле* деген *теп-кі* деген есімге **-ле** үстеуі жамалып жасалған түр.

Етістіктің түрлері*. Жіктелетін етістікке жіктеу жалғауы мен негіздің (негіздің соңы – болымсыздық үстеуі **-ма**) жіктелмейтін

* Бұл орыстың «вид» дейтін категориясы емес.

етістіктерге соңында тұратын үстеулердің (түрлеуіштердің) түріне қарай шақ, мезгілдің алыстық-жақындығы, істің анықтық-танықтығы сияқты белгілерді көрсететін категория (2 сағат).

I. Тұйықша (1 сағат). Мұның мағынасы (мезгілін ашпай, тұйық қалдырады), үстеуі (түбірлеуіші): **ұу, үу, у:** *қара-у, жаз-ұу, кел-үу*. Мұның жіктелмеуі, тек септелетіні.

II. Есімше (2 сағат).

а) Тел есімше. Мұның мағынасы (шағын білдіреді), үстеулері; үстеулеріне қарай: 1. Өткен шақ тел (түрлеуіші **-ған, -ген, -қан, -кен;** *жаз-ған, оқы-ма-ған* т. т.); 2. Келер шақ қоспа тел (түрлеуіші – **-ғай, -қай, -дай, -кей:** *жазғай, айтқай*); 3. Келер шақ мақсат тел (түрлеуіші: **-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ;** кейде мұның үстіне **-шы, -ші** демесіні де қосылады: *жаз-бақ, оқы-мақшы-мын*); 4. Болжалды келер шақ тел (түрлеуіші – **-ар, -ер,** болымсызында – **с;** *жаз-ар, білме-с-сің*); 5. Дағдылы тел (түрлеуіші – **-атын; -тін, -итін:** *жаз-атын-мын, оқы-йтын*). в) Қарғыс тел (түрлеуішісі – **-ғыр:** *оң-ба-ғыр*).

Тел есімшелер жіктелгенде, I жағының жіктеушісі **-мын**, II жағынікі **-сың**, III жағында жалғау болмайтыны.

Тел есімшелердің әрі септеліп, әрі жіктелетіні (септеу мен жіктеуге тел болғаннан «тел есімше» атанған). Әрі баяндауыш, әрі айқындауыш (анықтауыш) бола алатыны.

б) **Сүйеншек есімше.** Бұлардың жіктелмейтіні, өздігінен сөйлемді аяқтай алмайтыны, септелген сөздерше басқа бір етістік, не басқа бір сөзге сүйеніп қана тұра алатыны (бұларды септі есімше деп те атаймыз).

1. Өткен шақ шектеуіш сүйеншек (түрлеуіші **-ғалы;** *мен оқы-ғалы екі ай* – «оқығаннан бері» деген мағынада).

2. Келер шақ мақсат сүйеншек (мұның түрлеуіші **-ғалы, -гелі, -қалы, -келі:** *мен оқы-ғалы келдім* – «оқу мақсатымен келдім» деген сөз).

3. Келер шақ шектеуіш сүйеншек (мұның түрлеуіші **-ғанша, -генше, -қанша:** *сен баста-ғанша мен де келермін*).

4. Өткен шақ орынсыз сүйеншек (мұның да түрлеуіші – әлгінікі: *онда бар-ғанша мұнда келсең болмады ма?*).

5. Себеп-соңшыл сүйеншек (түрлеуіші **-ғасын (-ған) соң:** *мен сен келгесін келдім* не *сен келген себепті*, не *сен келгеннен соң* деген мағынада).

6. Ереулі сүйеншек (түрлеуіші – **-ғанмен**: *жаз-ғанмен бітіре алмассың*).

Сүйеншектердің бәрі де өзгеше түрде септелген сөздер екені, бірақ, көбінесе, бұлардың сеп жалғауы түрлеуішке қосылып, кірігіп кеткені. Ереуіл сүйеншекте ғана және себепшіл-соңшыл сүйеншекті сеп жалғауы «**соң**» түрінде айтылып, түрлеуіштің соңғы (**ні**) дыбысы түспегенде ғана септік жалғаулары бөлек жазылатыны.

III. Көсем есімше немесе көсемше (8 сағат). Бұлардың сүйеншектерше сөйлемді аяқтай алмай, өзге бір етістікке сүйеніп те (септеліп), жиекшелерге жіктеліп те тұра алатыны.

1. Өткен шақ көсемше (түрлеуіші **-п, -ып/-іп**, жіктеуіші: I ж. **-пын/-пін**, II ж. **-сың/-сің**, III ж. **-ты/-ті**: *жаз-ып-ты, оқы-п-сың, кел-іп-пін*).

2. Дағдылы көсемше (түрлеуіші **-а, -е, -и**, жіктеуіші бірде өткен шақ көсемшесінікіндей: *жаз-а-ды, оқы-и-мын, біл-е-сің*; бірде тек I жақ тілек түрде **-йын**, көпшесі **-йық, -лық** болады: *жаз-а-йын, оқы-йық, біл-лік*).

3. Шарт көсемше (түрлеуіші – **-са/-се**; жіктеуіші: I жақта **-м**, көпшесі **-қ**; II жақта – **-ң**; III жақта жоқ. Мысалы: *біл-се-м, біл-се-к, біл-се-ң*).

Шарт көсемше кейде арман түрге түсіп, сөйлемді аяқтап та кететіні (*ай осы, мен бір мерген болсам!*).

4. Жиекше (6 сағат) (түрлеуіші – **-ды/-ді, -ты/-ті**, жіктеуіші шарт көсемшесінікіндей: *жаз-ды, оқы-ды-м, біл-ді-ң, жаз-дық, оқы-ды-ң-дар, біл-ді-ң-дер*). Мұның септемейтіні, тек жіктелетіні, сөйлемді аяқтап қана тұра алатыны, өзінен кейін көмекші етістік жолатпайтыны.

Ескерту: I. Жиекшеден кейін сұрау үстеуіші *ма, ме* келе қойса, бұдан кейін *екен* көмекшісі ғана келе алады (*жазды ма екен?*).

Ескерту: II. Сөйлем аяқтап, жиегіне ғана тұратын болғандықтан «жиекше» аталған.

5. Төтенше (4 сағат). Мұның түрлеуіші болмайтыны, негізгі жіктеуіш төтелі жалғанатыны.

1. Бұйрық төтенше, **I** жағы жоқ; **II** жағының жіктеуіші жоқ: *жаз, оқы, біл, ойна-ма, алаңда-ма-сын*.

Бұйрық төтеншеге өтініш, не ыза өңін беру үшін **-шы** үстеуіші қосылатыны, қосылғанда негіздің өзі ғана болса, өзіне (*жаз-шы, оқы-шы, біл-ші, алаңда-ма-шы*), жіктеуші болса, жіктеуіштің артынан қосылатыны *жаз-сын-шы, алаңдама-сын-шы*).

Ескерту: Алматы облысы мен Оңтүстік облыста «*жаз, алаңдама*» мағынасында *жаз ғын, алаңдама-ғын* деп, **II** жағына **-ғын, -гін, -қын, -кін** үстеуі де жалғанады.

2. Көмекші төтенше. Мұның өзі түрлердің бәріне де түсе алатын болғанының үстіне, осы шағы да болатыны; осы шақ бола қойса, жіктелуі есімдер мен тел есімшелердікіндей болатыны, сөйтіп, **III** жақта жіктеуіші болмай, негіздің өзі ғана тұрып, әрі бұйрық төтеншенің **II** жағы, әрі көмек төтеншенің осы шағының **III** жағы бола алатыны. Өзге етістіктерінің көсемше түрінен көмекші болып келіп, өз басында бар мағыналардың бәрін (істің созылыңқы қалыпта болып жатқанын, осы шағын) беретіні. Мұндай көмек төтенше 4-ақ етістікте болатыны: *жүр, тұр, отыр, жат (ыр)*. Мысалдар: *жүр-мін, тұр-сың, отыр* (әрі **II** жақ, әрі **III** жақ), *жатыр-мыз*.

Дара етістік пен қосынды етістік. Етістіктің өңі (6 сағат). Іс жайынан берілген хабарға түрлі өң берілетіні (тілек, күмән, тездік, шұбалаңдық, менсінбеу, куәлік т. т.) істің өңін бірде етістіктің түрлері қоса білдіретіні; бірде о да жетпесе, көмекші етістік қосып барып білдіретіні. Көмекші етістігі бар етістік қосынды етістік атанатыны. Қосынды етістікте негізгі мағынаны беретін етістіктің көсемше, кейде тел есімше түрлері болып, өңін көрсететін, әрі түрленіп, жіктеліп, септеліп отыратынын көмекші етістіктер екені.

Көмекшілердің бастылары. Көмекшінің үш түрі: төтенше (жоғарғы төртеуі), кеміс (*е, де, бол, шығар*), толық (*ал, сал, қал, жібер, бер, қой, таста*, т. т.).

Ескерту: I. *E* етістігінің 4-ақ түрі бар: 1) жиекше – *еді*, 2) өткен шақ тел есімше – *екен*, 3) келер шақ болжалды тел, болымсыз – *емес*, 4) дағдылы болымсыз көсемше – *емей*. Есімшеге де көмек болады (*ма мекен*), өздігінен

баяндауыш бола алмайды. *Де*-нің түрі бар. Бұл төл сөз, төлеу сөзбен қосылып, бір мүше болады да, сол есімнен бірігіп барып бір мүше болады. *Шығар* тек келер шақ болжақ түрінде көмекші болады.

Ескерту: II. Толық көмекші дегендер әрі жай етісті болып, әрі көмекші болып жүре беретіндер. Бұлар көп. Мысалы, *хат жібердім* десек, *жібер* етістігі жай етістік, мұнда өзінің негізгі мағынасында. *Жолдасыма хат салып жібердім* дегенде де *жібер* өз мағынасында. Ал *жаққа салып жібердім* десек, *жібер* көмекші. Үйткені мұнда *жіберу* деген іс жоқ, *салдым* өз мағынасында, *айтып салдым* дегенде – көмекші. Үйткені мұнда *салу* жоқ. *Маған бер; мынаны ал* десек, *бер* мен *ал* өз мағынасында. *Жата бер, айта алмаймын* дегенде бұлар көмекші екенін, не өз мағынасында екенін сұраумен ашамыз. Не қылдың? – *алдым, бердім*. Мұнда негіз. Не қылдым? – *жата бердім, оқи алдым*. Мұнда *бер* мен *ал* – көмекші.

Көмекшінің басты-бастыларының тізімі, беретін мағынасы.

Етістіктің шақтары (20 сағат). Етістіктің шағын түрлеуші айтып тұрса да, жіктеліп, көмектелгенде бірқатар өзгеретіні және бір мезгілдің өзінде болатын істің түрлі өңін көрсететін бір нәрсе шағы болатыны (етістіктің шағы мен өңін айырмай, бәрін шақ қатарында көрсетеміз).

I. Өткен шақ (сөйлеп тұрған кезден бұрын болған іс).

1. Айғақ өңді өткен шақ (істің болғанына айтушы куә айғақ бола сөйлейді):

Жазы-п-ты, оқы-мап-сың, біл-ме-п-ніз.

2. Аулақ өңді (істің болғанын айта тұрып, өзі басы-қасында болмағанын қоса білдіреді):

Жаз-ған, оқы-ған соң, көр-ген-біз.

3. Мойындау өңді өткен шақ (істің болған-болмағанын мойындай сөйлейді):

Жаз-ған, оқы-ған соң, көр-ген-біз.

4. Күмән өңді – *жазған шығар.*

5. Айғақ баяғылық (ертеде істің болғанына не болмағанына айғақ бола сөйлейді):

Жазып еді.

6. Аулақ баяғылық (сондай ертеде өткен істің болғанынан, не болмағанынан аулақ болғанын қоса білдіреді):

Жаз-ған екен.

7. Әдетше баяғылық (ертеде өткен істің әлденеше рет болып, әдет болғанын айтады):

Бар-у-шы едім (Мұны кейде *баратын едім* түрінде де айтады).

8. Опық баяғылық (ертеде өткен іске опына хабарлайды):

Бар-атын едім.

9. Арман баяғылық: *бармас па едім.*

II. Келер шақ.

1. Кесімді келер шақ: *бар-а-тын, жаз-ба-й-тын.*

2. Болжалды келер шақ: *бар-ар-мын, оқы-ма-с-пын.*

3. Мақсатты келер шақ: *жаз-бақ-пын.*

4. Тілекті келер шақ: 1) *жазар едім.*

2) *жазайын* (тек 1-жақ қана).

Сенімсіз төл шақ: *жазса игі еді.*

(Өткен шақ пен келер шаққа бірдей жүреді).

III. Осы шақ. Дағдылы осы шақ пен дәл осы шақ.

1. Дағдылы осы шақ: *жазады, оқиды, білмейді* (келер шақ екені мен осы шақ екені төңірегіндегі басқа сөздерден білінеді):

Сиыр мөңірейді – осы шақ.

Ертең сиыр мөңірейді – келер шақ.

2. Дәл осы шақтың тараулары:

а) Жалпы осы шақ – *жазып жатырмын.*

б) Кәдімгі осы шақ – *жазып жүрмін.*

в) Қазіргі осы шақ – *жазып отырмын.*

г) Әзіргі осы шақ – *жазып тұрмын.*

Ескерту: Істің болу, болмау, осы кезде болып жатса аяғы тынбаған іс болса, осыны көрсету үшін етістік осы шақта болады.

Осы шақ төрт түрлі:

1. Жалпы осы шақ.

2. Кәдімгі осы шақ.

3. Қазіргі осы шақ.

4. Әзіргі осы шақ.

1. Істің нақ осы кезде істеліп жатқан болуы да немесе көптен бері созылып келе жатқан іс болып, үздік-создық жүріп жатқан болуы да мүмкін, осыны жалпы түрде айтсақ, етістік жалпы осы шақта болады. Мысалы: «*Күн жауып жатыр*»; «*Бейімбет пьеса жазып жатыр*» десек, күннің жаууы, Бейімбеттің кітап жазуы істерінің осы кезде болып жатқанын жалпы түрде айтатын боламыз. Күн дәл осы минутте жауып тұр ма, болмаса бір жетіден бері жауып жатыр ма, Бейімбет дәл осы күнде пьеса жазудың үстінде отыр ма? Жоқ, ол пьесаны ала жаздай жазып жатыр ма – онысы белгісіз. Егер бұдан гөрі анықтаңқырап түсіндіру қажет болмаса, онда жалпы осы шақпен қанағаттанамыз. Ал осы шақтың қай кезеңі екенін дәлелдеп аңғарту керек болса, онда осы шақтың басқа түрінің бірін келтіреміз.

2. Кәдімгі осы шақ. Ұзаққа созылған, үздік-создық істеліп келе жатқан істің жайын айту керек болса, кәдімгі осы шақпен айтамыз. Мысалы: *Бейімбет кітап жазып жүр* десек, Бейімбет дәл осы кезде жазып отыр деген емес, ұзаққа жазылған, арасында ол істі жинап қойып та жүретін кезі болады.

3. Қазіргі осы шақ. Істеуші дәл осы кезде іс үстінде екендігін көрсету үшін қазіргі осы шақ қолданылады. Мысалы: *Бейімбет кітап жазып отыр* десек, Бейімбет дәл осы сөзді айтып отырған кезде жазу ісінің үстінде деген болды.

4. Әзіргі осы шақ. Дәл осы кезде болып жатқан және өзі сол қалпын жоймаған істі көрсеткіміз келсе, әзіргі осы шақпен айтамыз. Мысалы: *Күн құйып тұр. Сағат жүріп тұр. Бір жетіден бері күн жауып тұр* дегенде күннің дәл осы кезде құйып тұрғанын, сағаттың дәл осы кезде жүріп тұрғанын, бір жетіден бері қарай осы күнге дейін күннің жауып тұрғанын білдірген боламыз да, оның үстіне бұл істердің әлі осы қалпынан танбағанын көрсеткен боламыз.

Кәдімгі шақ пен қазіргі шақ көбінесе адамның я адамға теңгерілген заттың ісі жайында ғана айтылады да, жалпы шақ бәріне де жүре береді. Мысалы: *күн жауып тұр* дегенді *күн жауып отыр* я *күн жауып жүр* деп айтуға болмайды.

Жалпы осы шақты жасау үшін көсемшенің өткен шақ түрінің соңынан *жатыр* деген көмекші етістік келтіру керек.

Кәдімгі осы шақ жасау үшін көсемшенің өткен шақ түрінің соңынан *жұр* көмекшісін келтіру керек.

Қазіргі осы шақ түрін жасау үшін олардың орнына *отыр* көмекшісін келтіру керек.

Әзіргі осы шақ түрін жасау үшін олардың орнына *тұр* көмекшісін қою керек – бұлардың жіктелуі етістіктің тел түрінің жіктелуіндей.

Есімдік

Есімдіктің сөз таптарының бәріне орынбасар бола алатындығы. Қай сөз табының орнына жүретініне қарай тап-тап болатыны: зат есім, сан есім, мезгіл есім, етістер орынбасарлары болатын есімдіктер.

Зат есім орынбасарларының түрлері: 1) жіктеу есімдіктері; 2) сілтеу есімдіктері, 3) анықтау есімдігі (*өз*), 4) алалау есімдігі (*қайбіреу*), 5) болымсыз (*ешкім*) есімдік, 6) белгісіз есімдік (*біреу, бірдеме*), 7) қимыл есімдігі.

Есімдіктің септелу, жіктелу, тәуелденудегі өзгешеліктері. Есімдіктің емлесі.

Шылаулар

(4 сағат)

Сеп жалғауыштар. Тізімі. Мағыналары. Септеу керек қылатындарының керекті септеулері.

Дәнекерлер (жалғауыштар). Тізімі, мағыналары.

Үстеуіштер. Тізімі, мағыналары.

Одағайлар

1. Малшылық одағайлары (*шек, қос...*). Тізімі.

2. Көңіл күйін хабарлайтындары (*Қан, аһ!*...).

3. Жеткіліксіздері (*мә! ал...*).

Одағай орнына жүретін жай сөздер. Жай сөз орнына жүріп, одағайдан сөз тууы. Өткенді пысықтау.

VII КЛАСС

Синтаксистік програмы

(84 сағат)

1. Жай сөйлем

(18 сағат)

1. Сөйлемнің мәнісі. Бастауыш пен баяндауыш: баяндауыштың бастауышпен жақтастығы. Айқындауыш сөздер.

2. Бастауыш. Бастауыш бола алатын сөз таптары, бұларды бастауыш болдыра алатын сөз тұлғалары.

3. Баяндауыш. Баяндауыш бола алатын сөздер. Күрделі баяндауыш: есім – көмекші етістік (көсемше, басқа түрлер де) – көмекші.

4. Айқындауыш. Айқындауыштың жетектесетін жолдары: жетекші сөздің ауанына қарай өзіне белгілі бір септеу жалғап алатындығы, я жалғауыш қосатындығы (септес сөз); жетекші сөзге көну үшін айқындауыш сөздің (ілік жалғауыш сөздің) ілік жалғаулы түрге түсіп, оның үстіне жетекшіні де өз ауанына қаратып өзімен жақтас тәуелдендіруі (іліктес сөз); етістіктің жетекшіге көну үшін, соның ауанына қарай, соған лайық (шақ) түрге көсемше болуы; «**-ан-ша**», «**ға-сын**», «**ға-лы**» түрлеріне түсетіндігі, шартты («**са-лы**») түрге түсуі жетекшіге ешбір жалғаусыз көніп, сөйтсе де орын талғамай, алыста тұрып-ақ жетек бола алатын айқындауыштар (жанас сөздер); жетекшіге жалғаусыз көнгенмен, арасына басқа сөз салып, алыстай алмай қабыса жанасатын айқындауыштар (қабыс сөздер).

5. Септес сөздер, бұлардың түр-түрі:

а) Барыс жалғаулы септестер: 1) **бар; кел, сал, қара** сияқты етістіктерге көніп, *қайда? (қай жерге?)* деген сұрауға жауап болатын – бағыт септестер, мұның ішіне **шейін, таман, қарай** сияқты жалғауышты септестер де кіреді; 2) **бер, сат, айт** сияқты етістіктерге; **керек, шақ, лайық** сияқты сын есімдерге көніп *кімге? неменеге?* деген сұрауға жауап ретінде жай объект болатын септестер; 3) *неге? (не үшін?)* деген сұрауға жауап болатын мақсат мағыналы септестер; мұндай сөздер көбіне етістіктің тұйық түрінен жасалады; 4) «**бұл**», «**кен**», «**қуан**» сияқты жетекшілерге бағынып, себеп мағынасында айтылатын септестер; 5) сабақты етістен болған

өзгелік етістерге бағынып, сын объекті (субъект – объект) болатын септестер; б) *қашан? қай уақытта? қай уақытқа шейін?* деген сұрауларға жауап болып, мезгіл мағынасында айтылатын септестер.

б) Табыс жалғаулы септестер – тек сын объект қана болады, олардың септеусіз айтылатын жерлері.

Ескерту: *«Баруын барыпсың, «жақсысын жақсы»* деген сияқты жерлерде келетін табыс жалғаулы сөздер сөйлемге дербес мүше емес, өзіне жалғаса айтылған сөздерге, *«тек», «өте», «тым»*-дер сияқты дәйек қосалқыларға ұсап айтылатын көмекші сөз.

в) Шығыс жалғаулы септестер: 1) кимыл етістіктерге бағынып, *қайдан? қай жерден?* деген сұрауларға жауап болып, мекен мәнді мүше болатын септестер, мұның ішіне *«бері», «әрі»* сияқты жалғауышты септестер де кіреді; 2) *«ал», «біл», «сақтан», «айырыл»* сияқты сөздерге бағынып (*кімнен? неден?*), жай объект болатын септестер; 3) *«жаса», «сал» («құр»), «істе»* мәнді сөздерге бағынып, істеген нәрсенің затын көрсететін объект мағынасындағы септестер; 4) бірдемеден асыра жұмсау мағынасындағы етістіктерге бағынып (*«өзеннен өтті», «Еркімбектен беріп жібердім»* дегенге ұсаған жерлерде) жай объекті де бола алатын септестер; 5) *қашан? қай уақыттан* (бері?) деген сұрауларға жауап боп, мезгіл мағынасында айтылатын септестер; 6) сын есімдерге бағынып, бірдеменің сыны *неліктен, неден, неден көрі артық* – соны ашып беретін объект септестері; 7) амалдың *неліктен (не себептен?)* болғанын көрсететін септестер.

г) Жатыс жалғаулы септестер: 1) бірдеменің қай жерде тұрғанын, амалдың қай жерде болып жатқанын көрсететін мекен септестер; 2) амалдың қай уақытта істелгенін ашып беретін мезгіл септестер (мұның көбі жатыс жалғаулы есімшелер).

д) Құрал жалғаулы септестер: 1) істеушінің істі немен (не құралмен, не әдіспен, не жөнмен) істегенін білдіретін құрал септестер; 2) қай жермен қозғалатындығын көрсетуші мекен септестер; 3) бір амалдың басқа бір амалды істесімен басталатынын ашып беруші мезгіл септестер; 4) қайткенмен (де) болмайды деу үшін айтылатын ереулі септестер.

е) Меңзес жалғаулы септес – амалдың кімше, неменеше, қандай жол – ережеше, кімнің бұйрығынша, айтуынша істелгенін көрсететін сын септес болады.

ж) **-дай** жалғаулы септес: 1) есімге бағынып, бірдеменің қандай (кімдей, нендей) екенін көрсететін сын септестер; 2) істеушінің амалы басқа біреудікінен кем емес, сондай екенін көрсететін я қайткендей, қайтердей екенін көрсететін сын септес.

з) Атау күйінде түрлі жалғауыштармен қосыла айтылатын септестердің (кім үшін, кім сияқты, не тақырыпты... деген сияқты) әр жалғауышқа тән айрықша мағыналары.

6. Іліктес сөздер: нәрсе болсын, сын болсын, амал (есімше түрдегі амал) болсын – кімнің, ненің меншігі (нәрсесі, сыны, бөлшегі, амалы) – соны ашып беретін айқындауыш – іліктес болады.

Іліктестің ілік жалғаусыз айтылатын жерлері, септеусіз айтылмайтын жерлері.

7. Шақтас сөздер: а) өткен шақ, көсемше түріндегі шақтастар – амалдың істегенін білдіретін сын шақтас; б) қазіргі шақ көсемше түріндегі сын шақтас, мұның ішіне етістіктің басқа түрінде айтылмайтын (*ақшалай, шикілей, екіншілей, осылай* сияқты көсемшелер де кіреді; в) **«-ға-лы»** түріндегі шақтастар; 1. қайткеннен бері екенін көрсететін мезгіл шақтас, 2. қайткелі (қайтпек үшін екенін ашып беретін) мақсат шақтас; г) **«-ған-ша»** түріндегі шақтас; 1) *«үйткенше басқа бірдемені істеу артық» «үйткенше»* сияқты ереуіл шақтас; 2) *«үйткенше (үйткенге шейін бүйтіп үлгір»* дегендегі *«үйткенше»* сықылды мезгіл шақтас; д) **«ға (-сын) < ғаннан//соң»** түріндегі шақтас; 1) *«сөйтіп болғансын артынан бүйт»* дегендегідей мезгіл шақтас; 2) *«сөйткесін (амалсыздан) осылай да осылай болды»* деген сияқты; е) шартты (**«са»-лы**) түрдегі шақтастар: 1) *«отырсам тұра алмаймын»* дегендегідей шарт шақтас; 2) *«оянсам терлеп қалған екем»* дегендегідей мезгіл шақтас, 3) **«да»** дәнекерімен қосылып, *«Білмесем де айтпаймын»* дегенге ұқсаған кейде ереуіл шақтас (*«барса» да болады»*).

Ескерту: *«Барсаң бар», «сөйтсе сөйте қойсын»* дегендегі түбірі қайталанған жерлердегі шартты түр сөйлемге жеке күйінде мүше бола алмайды, құранды (етіс-

тіктің) мүшенің бір бөлігі ғана болады дегенді де ұқтыра кету керек.

8. Жанас сөздер: мезгіл сын есім болған «кеше», «былтыр», «жарын», «мана» сияқты сөздер жетекші етістікке жалғаусыз көніп (әйтеуір алдыңғы жағында тұрса болғаны), орын талғамай мезгіл жанас болады.

9. Қабыс сөздер: жетексіз сөзге жалғаусыз көнгенмен, орын талғайды – тек өзінің артындағы сөзге ғана көніп, екі араға басқа сөз кірістіруді сүймейді. а) нәрсенің я амалдың сынын көрсете, *қандай? қалай?* деген сұрауларға жауап болып, нәрсенің санын, «*бес қайнаса сорпасы қосылмайды*» дегендегідей амалдың шамасын; б) «*пәлен сағат ұйықтады*», «*онан бұл құдық кісі бойы терең*» дегендегідей мезгілдің шамасын, басқа түрлі шамаларды да көрсететін сан – қабыс болады.

10. Бір нәрсе жетек айқындауыштың бір жетекшіге көніп, жатысқа жетек болуы; бір жетектің бірнеше жетекшіге бірдей көніп, тіл жетек болуы; бір жетекке тағы бір жетек көніп, бұл өзі тағы бір сөзге жетекші болып, т.т. сөйтіп, баспалдақтаған шұбырма жетектің болуы; мына үш түрлі де, я екі түрлі қабат бір сөйлемнің ішінде кездесіп жамырама жетек болуы.

11. Жарыспа жетектердің орны: а) септес, жанас сөздер өзара жарыспа болғанда, орны-орнының ой екпініне бағынуы; б) басқа сөздер мен қабыс сөз жарыспа болғанда, жетекшінің жаны (дәл алды), қабыс сөзге тиюі; в) бастауыштың орны талғаусыз болғанмен, ой екпіні түскенде, баяндауыштың дәл алдына баяндауышқа жетек қабыс болған күнде, сол қабыстың дәл алдында болуы.

12. Жарыспа қабыстардың орны-орны: 1) есімше; 2) туынды сын есім; 3) таза сын есім; 4) адъективтенген зат есім болып, осы ретпен ғана орналасуы.

13. Шұбырма жетектердің орны-орны; оның тұрақтылығы.

14. Жайылма сөйлем, жайылма мүше: бастауыш жайылма, баяндауыш жайылма, септес жайылма мүше (*Нұрымның о сықылды ісін мен есіткен емеспін*); іліктес жайылма (*о сықылды қымбат малдың маған керегі жоқ*); жанас жайылма (*Алматыға бастан келген жылы ол ілім жұмысынан басқаға көңіл бөлген жоқ*); қабыс жайылма (*Өзі жығылған өкінбес*).

Жайылма сөйлемнің тыныс белгілері.

15. Күрделі мүше: мұның түр-түрі де жаңағыдай (14 сағат), бірақ ішінде дербес бастауыш болады; бастауыш атау түрінде болады. Ілік түрде де болады.

Күрделі мүшеге арналған тыныс белгілері.

16. Адъективтене алатын зат есім я субстантивтенген сөз боп келген бастауыштарға жанас, қабыс сөздерден айыра тану үшін қоятын тыныс белгілері.

17. Тектес мүшелер; қос тектес; ыңғайлас тектес (мұның ішіне «десе»-леп ереуілдескен баяндауыштар да кіреді: «*Бу десе, мылтық түтіні*», «*Мал десек, адам екен*»), таңдама тектес. Тектестердің арасындағы дәнекерлері, жалғауы ортақ боп келген тектестер; егістіктен болған тектестердің жалғауы ортақ болғанда, алдыңғыларының өткен шақ көсемше түрінде болуы (Қос тектеске дәнекер болған «мен»-ді септеу «мен»-нен айыра тану).

Жалпылауыш сөз. Тектестердің тел жетегі. Тектес мүшелерге қойылатын тыныс белгілері.

18. Қаратпа, қыстырма. Бұларға арналған тыныс белгілері (8 сағат).

19. Жай сөйлемнің түр-түрі (10-сағат).

а) Хабарлы сөйлем, сұраулы сөйлем, лепті сөйлем. Бұлардың тыныс белгілері.

б) Толық сөйлем мен олқы сөйлемге арналған тыныс белгілері.

в) Иесіз сөйлем. Мұның олқы сөйлемнен басқалары.

Құрмалас сөйлем

(32 сағат)

1. Құрмалас сөйлемнің екі түрі: салалас сөйлем мен сабақтас сөйлем.

2. Салалас сөйлемнің ішіне кірген жай сөйлемдердің басын қосу үшін істейтін амалдар: 1) алғашқы сөйлемнің баяндауышының ішінде көмекші «еді» болады (*Әмірбек келіп еді, «бір барайық» дегені нем құрайды боп шықты*), я шартты (*са-лы*) түрдегі баяндауыш болады (*Нұрымдікіне келсек, өзі кетіп қалған екен*); 2) алғашқы сөйлемдердің баяндауыштары өткен шақ көсемше түрінде болады («*Фалым келді де, жақсы боп қалды*», «*Қой маңырап, түйе боздап ауыл у-шу*»); 3) екі сөйлемнің арасында «да» дәнекері

болады – мұндайда кейінгі сөйлемнің хабары алдыңғынікінің артынша (іле-шала) болмақ; «да» әр сөйлемнің ішінде өз алдына қайталап айтылатын болса, бәрінің хабары бір кезде болады; мұндайда сөйлем-сөйлемнің басында, я ішінде «әрі» дәнекері де болады; 4) кейінгі сөйлемдердің басында «және», «тағы», «сосын»-дарға ұсаған дәнекерлер де болады; 5) кейінгі сөйлемнің хабары алдыңғыныкінің салдары болса, ондайға кейінгі сөйлемнің басында «сол себепті», «сондықтан», «сөйтін», «сонымен», солармен мағыналас «сосын» сияқты дәнекерлер болады; 6) екі сөйлемнің хабары біріне-бірі қайшы келетін болса, кейінгі сөйлемнің басындағы дәнекері «бірақ», «сонда да», «сөйтсе де», «дегенмен», «қайта»-лар сияқты болады; 7) салаластың ішіндегі жай сөйлемдердің біреуінің хабары дұрыс болған күнде, басқаларыныкі дұрыс болмайтын боп, бәрінің біреуі ғана таңдалатын болса, ондайда «я», «әйтпесе», «не болмаса», «немесе»-лерге ұсаған дәнекерлер жұмсалады; 8) бірнеше сөйлемнің бірінің хабары бірыңғай болып, сосын бір сөйлем соның біріне қорытынды сөйлем боп шығатын болса, қорытынды сөйлемнің басында «әйтеуір», «сөйтін», «сонымен» сияқты дәнекерлер болады; 9) кейінгі сөйлем алдыңғы сөйлемге себеп болатын болса, оның алдында «өйткені», «неге десең», «себебі сол» сияқты сөздер дәнекер болады; 10) кейінгі сөйлем алдыңғы сөйлемнің мәнісін дәлелдеп ашып беретін болса, алдыңғы сөйлемнің баяндауышының ішінде «осы», «сол», «бұл» есімдіктерінің бір түрі, я солардан жасалған етістік «бүйт», «сүйт»-тер болады.

3. Салаластардың түр-түрі: а) ыңғайлас салалас; б) ереуіл салалас; в) талғама салалас; г) себеп-салдар салалас; д) шарт-жағдай салалас.

4. Ыңғайлас сөйлемдердің біреуінің хабары басқаларының бәрін де өз ішіне алатын жалпы хабар болады – бір сөйлемі жалпы сөйлем болады; жалпы сөйлем алдымен айтылып, өзгелері одан кейін айтылуы да мүмкін; жалпы сөйлем ең артынан қорытқы сөйлем боп айтылуы да мүмкін.

5. Салалас сөйлемнің тыныс белгілері.

6. Сабақтас сөйлемдер. Сабақтас сөйлемнің ішінде басыңқы сөйлем болады да, оның бір мүшесіне жетек айқындауыш есебінде бағыныңқы сөйлем болады.

Бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы шартты түрде («са-лы») болады да, ішінде бір сұраулы сөз болады; басыңқы сөйлемде сол сұрауға сәйкес басыңқының баяндауышына, я басқа бір мүшесіне көніп, соның ауанынша белгілі бір түрге түскен (кейде етістік «сөйт» те болған) «сол» болады. Бағыныңқыдағы сұраулы сөз де, басыңқының есімдігі де дәнекер сұрау, дәнекер есімдік болады.

а) дәнекер есімдік атау түрінде болуы да мүмкін («кімді айтсаң, сол келеді»); онда бағыныңқы сөйлем бастауыш бағыныңқы болады.

б) дәнекер есімдік етістік түріне түсіп, я есімдік күйінде-ақ баяндауыш та бола алады («сен қайтсең, мен де сөйтемін», «ол қандай болса, мен де сондай»). Мұндайда бағыныңқы сөйлем баяндауыш бағыныңқы болады.

в) дәнекер есімдік септес сөз бола алады (*Кімді көрсем мен сонан, бетті бастым... тұра қаптым жалма-жан.* Абай) – бағыныңқы – септес бағыныңқы болады.

г) дәнекер есімдік іліктес болса, бағыныңқы – іліктес бағыныңқы болады.

д) дәнекер есімдік шақтас болса («Сабыр айтып, қалай істесе, Мәмбет те (сөйтін) солай істейді»), шақтас болады.

е) со қалыпты «Сабыр қайда барса, Мәмбет сонда барады» дегендей жанас бағыныңқы да болады.

Ескерту: Жанас сөзге сәйкес жанас есімдік «содан» айтылмайды да, *сонымен* жанас бағыныңқы септеске ұсап кетеді.

ж) «сөйткен», «сондай» сияқты есімдік тұрған жерде бағыныңқы сөйлем қабыс бағыңқы болады.

7. «Де» етістігінің түрлі мағынасы: а) «күн жауайын деп тұр», «сені ол тіпті адам демейді» дегендегі сияқты көмекші етістік болуы; б) «Маса деген көбейіп кетті», «Мешкей деген жақсы ат емес» дегендей есімше түрінің жалғауыш болып кетуі;

з) Төл сөздің өзінен айырмайтын бір белгісі – ауызбен айтқандағы «тырнақша» болуы.

Төл сөзге арналған тыныс белгілері.

Тырнақшаның цитата, газет, журнал, кітаптардың аты, лақап ат, кекесін сөздер сияқты орындарда қойылуы.

**ВЫСТУПЛЕНИЕ Х.К.ЖУБАНОВА
НА НАУЧНО-ОРФОГРАФИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
в г. Кзыл-Орде 2-4 июня 1929 г.***

Председатель: Следующее слово имеет тов. Жубанов.

Жубанов: Я хочу здесь остановиться лишь на принципиальных моментах построения нашей орфографии, поскольку тов.Омаров своим выступлением неожиданно для нас оказал некоторое свое сочувствие к морфологическому принципу.

Что же касается деталей, то, пожалуй, я их не коснусь, так как я согласен со всеми теми замечаниями, которые сделал Константин Кузьмич Юдахин, о них у нас еще заранее была договоренность с ним. К ним я не нахожу надобности добавить чего-нибудь.

Собственно, какой принцип орфографии нам нужен: морфологический или фонетический?

Здесь, мне кажется, решающую роль играет природа того языка, для которого вырабатывается орфография, как это было отмечено в докладе, а природа нашего языка сама по себе говорит, что у нас орфография должна быть построена на фонетической основе, конечно, фонетической – в том смысле, какой ему придал тов. Шонанов в своем докладе.

Почему именно нам нужен такой фонетический принцип, это лучше чем кто-нибудь объяснил тов.Омаров в своем докладе на первом Всеказахском научном съезде.

Если бы даже мы и избрали морфологический принцип правописания, то и тогда, думаю, получилось бы такое же правописание, какое мы тоже называем фонетическим и больших различий между морфологическим и фонетическим принципами правописания не могло бы быть, потому что морфологический, вернее этимологический, принцип может быть осуществлен только в отношении основы, а в отношении приставок – не может быть никогда, потому что этимология приставок никому не известна. Для того чтобы был этимологический, а это все равно исторический принцип, начертание каждой части речи должно соответствовать той форме,

* Текст выступления дается по книге Х.Жубанова «Исследования по казахскому языку». Алма-Ата, 1966.

которая первоначально зафиксирована в литературе и считается в понятиях современных языковедов как-будто первоначальной формой. А какая частица от какой формы произошла, как она изменилась, является ли архетипом «-лар», или «-дар», или «-тар» – это недоказуемо при современном состоянии лингвистики.

Поэтому-то принцип, предложенный профессором Чобан-заде, я переиначил бы обратно, что не основа фонетическая, приставка морфологическая, а, наоборот, основа этимологическая, а приставка фонетическая. Тогда у нас получилось бы идеальная орфография, потому что основы имеют постоянную форму, они не изменяются, за малым и то закономерным исключением. Поэтому я и говорю, что у нас не должно быть больших различий между морфологическим и фонетическим правописанием, кстати, во флективных языках это невозможно.

Для того чтобы не создавать различные формы одного и того же слова, прибегать к морфологическому принципу правописания совершенно не требуется, потому что у нас и так корень не изменяется за незначительными исключениями, о которых в докладе было сказано.

Профессор Чобан-заде, предлагая морфологический принцип правописания, собственно имеет в виду то, что этим путем будто бы можно объединить тюркские языки, но это иллюзия. Тов. Омаров говорил, что наша письменность не имеет большой истории, а я бы сказал, что наша письменность имеет не малую историю, даже по сравнению с русской письменностью. Наша письменность, можно сказать, имеет значительно древнюю историю. Еще в VI–VIII веках тюрки имели письменность, а славяне ее имели начиная с X века. Если не считать орхонских надписей, то уйгурская письменность, на которой написано множество книг, судя по дошедшим до нас памятникам, относится к IX–X векам. Я имею в виду «Легенду о двух царевичах – о добром и злом», написанную на уйгурском алфавите, которую лингвисты-тюркологи относят к IX веку.

С того времени, с IX века, в продолжении тысячелетия у нас именно был морфологический принцип правописания. А насколько это сумело объединить тюркские языки?

Для того чтобы объединить эти языки путем письменности, письменность эта должна быть массовой.

До тех пор пока масса не взяла в руки власть, она (письменность) не могла быть массовой, а как правильно отметил тов. Омаров, она, т.е. письменность являлась принадлежностью верхушек. Поэтому она и не могла распространяться и объединить языки масс. В дальнейшем можно в связи с тем, что письменность будет массовой, объединить в одну письменность и язык, но одной письменностью объединить языки нельзя. Человек, как активное животное, могущее воздействовать на свою жизнь, может активно воздействовать и на свой язык, но для этого требуется не только одна письменность, а целый ряд социально-экономических условий, которые могут объединять не только тюркские языки, но пока об этом нечего думать. Если мы вступим на путь этимологического письма, у нас получится такое же явление, какое имеем в английской письменности и в ряде других письменностей. У нас, например, *-лар* пишется *-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер*. В уйгурском алфавите *-лар* писалось только через «а», в чагатайской письменности – «лр» (لر); в более же позднее время в османском и татарском правописании *-лар* писалось все время также в форме «لر». Но этим написанием ни татары, ни османские турки не могли уничтожить диалектов, которые существовали на той территории, где именно употреблялась эта морфологическая письменность.

Следовательно, мы не можем надеяться на то, что с переходом на морфологический принцип правописания возможно будет унифицировать письменность, а главное – языки. Я тоже сторонник унификации, но здесь нужны особенно осторожные меры.

Казахское *-лар* имеет четыре начертания, мы не можем отказаться от них и перейти к لر (лр). Это затруднит обучение первоначальной грамматике, а в дальнейшем также саму грамотность. Чтобы не писать безграмотно, начертание должно быть приближено к произношению. Иначе требуется зазубривание всех графических форм, как было при «ять» у русских.

Собственно, до сих пор вопросов орфографии не решали лингвисты, их решала сама жизнь. Возьмите любую письменность у культурных народов. Несмотря на то, что у них имелись крупные лингвисты, они мало помогли построению орфографии, потому что до сих пор лингвистика являлась «чистой наукой». В дальнейшем она должна помогать и практическому письму.

Арабское правописание основано на историческом принципе правописания. Оно было продиктовано не невежеством арабов, а являлось результатом особенностей арабского языка. Собственно, арабская филология была настолько развита, что современная фонетика, в мощность которой так верит наш тов.Шонанов, мало опередила арабскую фонетику, которая существовала несколько сот лет тому назад. Эта самая ассимиляция и диссимиляция давно были известны и, пожалуй, наши мугалимы хорошо знают об этом и помнят, что такое **اخفا ادغام** (*идгам, ихфа*). Но не этой арабской филологией были выработаны принципы арабского правописания, их выработала природа арабского языка, имеющего трехгласный корень и бедность гласных. Все это обусловило морфологический принцип.

Я немного коснусь одного пункта речи проф. Н.Э. Вунцетеля в отношении невозможности сочетания двух согласных. Но об этом несколько ниже. У нас, оказывается, тов.Байтурсунов выступал в печати немножко ближе к морфологическому принципу, что *-дар, -тар, -дер, -тер* должны писаться как *-дар* и *-дер* только. Это, собственно, происходит от той же иллюзии, будто *-дар, -ды* и прочие, суть первоначальные, нормальные формы приставки – архетипы, а все остальное «**-тар**», «**-ты**» – болезненные отклонения. Никто не установил, что чему предшествовало, это никому не известно. Наши алтайские языки в древности не имели, вероятно, дифференциацию по принципу звонкости и глухости звуков, как это имело свое отражение в уйгурской письменности, где «**п**» и «**б**», а также «**к**» и «**г**» обозначаются одной и той же буквой.

Это все нам показывает, что в сознании тогдашних тюрков, которые писали на этом алфавите, эти буквы не отличались так друг от друга. В одном из наиболее отдаленных тюркских языков мы и теперь видим это. Сейчас чувашский язык, например, не знает различия глухих и звонких. Глухие звуки в открытом слоге превращаются в звонкие, а в закрытом – в глухие; слово *лошадь* **ут** в дательном падеже будет **уда**. Не могут они улавливать отличия глухого звука от звонкого: по ним не дифференцируются слова. В дальнейшем на основе общего развития языка начинается дифференциация по признаку глухости и звонкости. Считать один из звуков архетипом совершенно неправильно. Здесь они равноправны и должны иметь равноправие в нашей орфографии.

К тому же морфологический принцип правописания невозможен потому, что морфологическая классификация нашего языка очень трудна. Тов.Кеменгеров в отредактированной им грамматике Архангельского указывает на невозможность морфологической классификации имен в казахском языке; прилагательные нельзя отличить от существительных по формальным признакам потому, что формальные частицы тюркских языков являются более поздними образованиями: они не везде заменили синтетические образования. Наш язык – язык агглютинирующий. Это значит, он не достиг флективной стадии. Хотя некоторые говорят, что флективность не есть признак развитости, что английский язык вернулся к аморфному виду, но уже одно из новейших течений лингвистики доказывает, и я вполне этому верю, что флективная стадия есть более развитая стадия. Кроме того, тюркологи высказались, что у нас, в нашем языке есть пережитки аморфно-синтетического строя. Это видно и там, где прилагательные образуются из имен существительных без формальных принадлежностей. Это говорит о том, что они образовались не путем формального прибавления частиц. Здесь играет роль место расположения в предложении той или иной части речи. Следовательно, даже и грамматику лучше было бы построить не только на одном морфологическом принципе, но и на смешанном морфологическо-синтаксическом. Если язык уже переживает такую стадию, то нет смысла предлагать на морфологическом принципе и орфографию. Конечно, здесь самый убедительный принцип – это фонетический.

Теперь попутно коснусь немного и деталей. Я не хочу делать лингвистической отшлифовки к формулировкам докладчика, хотя у него имеются некоторые неточности в них, ибо докладчик не претендует быть лингвистом. Относительно того, что согласные звуки в начале слова не могут стоять подряд, объясняется так: согласные не только в начале слова, но и вообще в слоге не могут стоять подряд, ибо нет тюркских слогов без гласных, и подряд согласные никогда не сочетаются в нашем языке, за исключением сочетания гласный+сонорный+глухой взрывной. В других тюркских языках есть сочетание согласных, но это орфографическое обозначение – явление условное. Говорить же, что это явление (невозможность сочетания согласных) общее для всех недоразвитых языков – неправильно. В семитских языках стоят подряд три согласных,

хотя в последнее время слова разделяют диакритическим знаком, например, *бить* – «зарыбун», *бил* – «зараба», *бился* – «зурыба». Начертание без гласных говорит о том, что все-таки гласные были мало ощутимы. Н.Э.Вундцетель говорил, что это уже есть особая принадлежность наиболее развитых языков. Я понял его так, и если так, то не хочу с этим согласиться, потому что в отношении богатства гласными тюркские языки не имеют других претендентов. Недавно на узбекской конференции предлагалось 18 гласных, так что в этом отношении тюркский язык богат. Но это не признак отсталости, недоразвитости языка, а наоборот, как было указано еще Бодуэном де Куртенэ, признак развитости.

Я вполне поддерживаю мнение, что агглютинирующие языки более отстали по сравнению с флективными языками, но в то же время, в отношении фонетическом, наоборот, они более развиты. Одной из новейших лингвистических теорий доказано, что первоначальная человеческая речь состояла из слитных звуков, впоследствии же эти аффрикаты разложились и потом между ними появилась огласовка. Отсутствие огласовки, т.е. соседство в слоге двух согласных, есть явление более раннего периода, а не признак отсталости, недоразвитости.

На этом я заканчиваю...

Председатель. *Еще какие дополнения?*

Жубанов. Послелог (если можно так назвать) *кәрі*, оказывается, всегда сочетается с исходным падежом *дан* и следует за ним, за сонорным, что озвончает глухой *к* и получается не *кәрі*, а всегда *гәрі*. Если не ставим тире между ним и предыдущим словом, т.е. не указываем распространимость поля влияния предыдущего слова на *кәрі*, на озвончающее его влияние, то оно как самостоятельное слово читается *гәрі*. Поскольку постоянная неизменяемая форма *гәрі* и поскольку наша орфография фонетическая, то, не считаясь с тем, что *кәрі* произошло от глагола *көр*, мы должны принять единую форму *гәрі*...

Я поддерживаю тов. Кеменгерова в вопросе о научной дисциплине. «Техника», «физика» – эти слова так должны прививаться. Мы через русский язык принимаем европейские термины. Здесь нет никакого затруднения.

ПРОЕКТ КАЗАХСКОГО АЛФАВИТА*

Казахский алфавит утверждается в следующем составе (в их алфавитном порядке): **Aa, Bb, Cc, Dd, Ee, Gg, Hh, Ii, Kk, Ll, Mm, Nn, Hh** , Oo, Pp, Qq, Rr, Ss, Tt, Uu, Уу, Xx, Zz, Zz** , Ъь**, апостроф, всего 25 букв и один смягчающий знак.

а) Из состава казахского алфавита исключаются как лишние следующие буквы: **ө, ә, j, ç**.

б) Буквы **ғ**** и **ç** исключаются из-за неудобства их начертания и заменяются: **с** – вновь вводимой буквой **z**, имеющейся в соответствующем для данного казахского языка значении в унифицированном алфавите, а **ғ** – буквой **h**, имеющейся в казахском алфавите, но не имеющей соответствующего звука в составе казахского языка.

в) В состав казахского алфавита вновь вводится буква **z** с установленным в унифицированном алфавите значением.

г) Соответственно природе казахских звуков, произносимых двояко: и твердо, и мягко, все буквы казахского алфавита, за исключением **l, k, g** (звуки которых произносятся исключительно мягко), обозначают и твердые, и мягкие разновидности соответствующих звуков, тем самым гласные освобождаются от возложенных на них лишних нагрузок – быть знаком различия твердости. Мягкость звуков, входящих в состав слова, обозначается и определяется наличием букв **l, k, g**, а где их нет, там ставится перед словом смягчающий знак (апостроф). Письменные изображения слов, не снабженных апострофом и не имеющих в своем составе звуков **i, k, g**, читаются как твердые сочетания.

Так, налицо возможность без вреда для дела выбросить из казахского алфавита шесть букв, из них четыре (**ө, ә, ғ, ç**) – поллиативы те же самые, которые представляли наибольшее неудобство, и две из шести – основные латинские (**u, j**), звуковые значения которых вполне передаваемы оставшимися в алфавите буквами.

Из указанных шести букв (**ө, ә, j, v**) исключаются как лишние и две (**ç, ғ**) заменяются другими более удобными буквами: **ç** заменяется буквой **z**, наличной в унифицированном алфавите со значением, соответствующим казахскому языку; **ғ** заменяется буквой

* Статья взята из материалов ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 3, д. 680, лл. 103-105. Первый раз публиковался в кн. Х.К.Жубанова «Исследования по казахскому языку» в 1966 г.

** Здесь и далее буквы **h, z, q**, отсутствующие в типографии заменены современными **h, z, z**.

h, имеющейся в самом казахском алфавите, но совершенно не использующейся из-за отсутствия в казахском языке соответствующего придыхательного звука. Правда, мы несколько уклоняемся от всеобщего звукового значения этой буквы, но подобных уклонений полон всякий алфавит.

Таким образом, целиком устраняются недостатки первого рода; ко второго рода недостаткам, т.е. к тем, которые присущи только казахскому использованию латинизированного алфавита, следует отнести:

1. При переходе на латинизированный алфавит перенесены на него худшие традиции арабского алфавита, вместо того чтобы, пользуясь преимуществом латинского, избавиться от подобных недостатков арабского алфавита.

Из-за нехватки букв при арабском алфавите ряд полных гласных букв казахского языка обозначался удвоенными начертаниями. Так, вместо одной буквы **и** (русское **у**) надо было употребить четыре пары **ۇ**, **قۇ**, **وو**, **وؤ** и вместо одной **і** (русское **и**) – две пары **ي**, **ى**. С переходом же на латиницу эти недостатки не были изжиты, как следовало бы ожидать, они сохранились до сих пор. До сих пор мы обозначаем двумя парными буквами **u** (**uv-yv**) и **i** (**ьj, ij**). Вся экономия в этом отношении заключается в том, что вместо четырех пар букв, одинаково обозначающих звук **u** при арабском, употребляется две пары.

Чтобы изжить окончательно вредное наследие арабского алфавита, необходимо (и это вполне возможно) отказаться от каких бы то ни было двойных начертаний, тогда две пары **uv, yv** заменит одна буква **u** и две пары **ьj, ij** – одна **i**. Это не только не вызовет затруднений, но и сделает излишними для казахского алфавита буквы **j** и **v**, поэтому мы исключаем их из алфавита.

2. Если первый недостаток этого рода заключался в перенесении плохих сторон арабского алфавита на латинский, то второй в противоположность первому характеризуется отказом от единственно положительного достижения казахского арабизированного алфавита в деле приспособления чужой графики к особенностям казахского языка. Это система введения в алфавит смягчающего знака, благодаря которому количество гласных букв сокращается чуть не наполовину.

Дело в том, что каждый звук казахского языка (за исключением трех: **l, k, g**, которые звучат всегда мягко) имеет по две разновидности звучания: твердое и мягкое в зависимости от того, каково его

фонетическое окружение в слоге, иногда даже в слове. Сочетание твердого и мягкого звуков в одном слоге, часто даже и в целом слове, – явление, невозможное для казахского языка.

Эта особенность казахских звуков дает возможность (собственно говоря, так и только следует) обозначать обе разновидности одного и того же звука одной буквой, а для различения мягкости или твердости звуков, вошедших в состав слова, достаточно поставить смягчающий знак перед словом. С 1912 года, когда впервые была выработана эта система и произошла реформа арабского алфавита, по 1930 г., когда арабский алфавит правительственным декретом был изъят, т.е. в течение 18 лет казахские слова писались по этой системе, причем никаких недостатков, кроме таких, какие свойственны природе арабского алфавита, не ощущалось. Надо заметить, что и отказ от этой системы при принятии латинского алфавита произошел, собственно говоря, по нажиму Ученого совета ВЦКНА, а не по инициативе Казахстана.

Система эта, наиболее соответствующая особенностям казахского языка (собственно не только казахского), удобна и теперь, при новом алфавите, так как она нисколько не связана с графической природой арабской письменности и с тем же успехом одинаково применима ко всем системам алфавитов.

Для доказательства применимости этой системы достаточно сослаться на «проекты алфавитов для всех языков» известного дилетанта – профессора Яковлева, дважды «открывшего Америку» своей математической формулой построения алфавита (см. его доклад на Тюркологическом съезде и статью в журнале «Культура и письменность Востока», 1928, №1), где он обосновал письменность «математически сформулированного алфавита» применительно к латинской графике. Что же касается существа дела, то премудрая «математическая формула построения алфавита» была лишь ученым плагиатом. Это была перевоплощенная в математику казахская система сокращения букв, созданная для заметания следов, как и сознавался сам Яковлев.

Если применить эту систему, то казахский алфавит сократит число букв с 29 (что налицо теперь) до 25 и в состоянии будет освободиться как от удвоенных обозначений долгих гласных, так и от паллиативных букв. К тому же становится возможным ликвидировать тот разрыв, который существует между изображениями международных слов и их обозначениями в казахском.

Против введения этой системы могут быть выдвинуты два возражения.

1. Что авторство этой системы принадлежит классовому врагу казахских трудящихся А.Байтурсынову.

2. Что это будет возвратом к старому, пройденному этапу развития казахской письменности.

Ни то, ни другое из этих возражений несерьезно, и оба они далеки от вопроса о «возврате к старому» и к вопросу о наследии, нетрудно убедиться.

Когда-то Дюринг обвинял Маркса в «возврате к старому», к первобытному коммунизму, но не только «Анти-Дюринг» Энгельса, но и вся история с тех пор все продолжает доказывать, что есть полный возврат – замыкание круга и есть приближение, повторение, «развитие по спирали», идущее по закону отрицания, что первый тип возврата равен покою, а второй вид «возврата» есть высший принцип развития.

И впредь в нашем повторении системы сокращения букв – не полный возврат к 1912 году, что было бы неизлечимой слепотой.

И второе возражение не выдерживает критики, потому что всякое культурное и иное достижение, оставленное нам нашими врагами, – это наше законное наследие. Так же глупо, как было бы глупо отказаться от хороших фабрик, транспорта, университетов и других ценностей, оставленных буржуазией, и отказаться просто потому, что они до их национализации принадлежали классовому врагу. Мы не откажемся ни от чего, что составляет лучшее в творениях предыдущей истории, если оно в наших руках может быть полезно для нас.

3. Третий недостаток, имевший место в казахском алфавите, это то, что он был заполнен лишними, без всякой надобности введенными буквами, тогда как прекрасно можно было бы обойтись без них. Такими лишними буквами в казахском алфавите были буквы: **h, j, v**. Первая буква была совершенно излишней потому, что в казахском языке она не употребляется, если не принять в расчет 2–3 междометий можно ввести буквы: нет соответствующих звуков. Вторая и третья буквы (**j, v**) не нужны потому, что звуки, которые ими обозначаются, можно и легче передавать гласными буквами **i, u**. Поэтому вторая и третья буквы исключаются из алфавита, первая (**h**) сохраняется с измененным значением, соответствующим значению исключенной из алфавита буквы **ғ**.

К ПРОЕКТУ РЕФОРМЫ КАЗАХСКОГО АЛФАВИТА*

Недостатки действующего казахского алфавита можно свести к следующим двум моментам:

1. Недостатки, присущие всей системе нового латинизированного алфавита, т.е. не только казахскому алфавиту, но и всем разновидностям унифицированной системы графики.

2. Недостатки, имеющие отношение только к использованию латинизированного алфавита в казахском языке.

К первого рода недостаткам относятся формы тех букв, которых не было в самом латинском алфавите и которые были введены из-за необходимости обозначать звуки, отсутствующие или не обозначающиеся особым знаком просто по традиции в европейских языках. Подобные новые буквы создавались либо путем заимствования из других алфавитов (например, заимствование буквы **ъ** из русского и **q** из немецкого готического алфавита), либо путем изменения форм более близких по звуковому значению латинских букв, снабдив последние дополнительными штрихами (перечеркивание, прибавление хвостика, перевертывание, растягивание ширины, снятие поперечных черточек и т.д.). Так, на графической базе латинских букв образовались новые буквы-паллиативы: **ө** (перечеркнутая **o**); **с, п** (снабженные хвостиком **с, n**); **ә** (перевернутая **e**); **q** (растянутая **g**); **z** (**z** со снятой поперечной черточкой).

Неудобства этих паллиативов заключаются в том, что в силу графической несовершенности не только в скорописи, но и в печатном тексте они смешиваются между собой, становятся неразличимыми фигурами: **е, ә, ө, о** – с одной стороны, и буквы **с, q, z** – с другой; при наличии буквы **j** фигура **q** смешивается с сочетанием букв **oj** и т.д.

Эти неудобства настолько ощутимы, что наши издательства и редакции газет периодически терпят колоссальный убыток из-за потери бумаги при конфискации целых тиражей газет и учебников из-за наличия в тексте вызванных этими недостатками грубых искажений, часто превращающихся в нецензурные выражения.

* Статья взятая из материалов ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 3, д. 378. Впервые опубликована в книге Х.Жубанова «Исследования по казахскому языку». Алма-Ата, 1966.

В лучшем случае подобные искажения устраняются с помощью наклеек, что вызывает не только дополнительные расходы и работы, но и задерживает поступление продукции печати к читателям.

Эти недостатки нового латинизированного алфавита уже давно замечались всеми, и в настоящее время (надо сказать с большим хвостистским запозданием) занимается этим вопросом сам ВЦКНА*, но пока еще он не смог найти выхода из создавшегося положения. Не будет, пожалуй, пророчеством, если скажем, что ВЦКНА не в состоянии будет разрешить этот вопрос пока не изживет нынешнюю свою замкнутость, кабинетный характер своей работы, пока будет по-прежнему оторван от практического культурного строительства мест и пока не возьмет курс на дифференцированное изучение условий каждой нацреспублики, чтобы выяснить фактические возможности каждой в отдельности.

Эти недостатки, присущие всей системе унифицированного алфавита, вполне устранимы для казахской письменности, если только будут учтены звуковые особенности казахского языка. Буквы-паллиативы, представляющие наибольшие неудобства, и кое-какие из основных латинских свободно можно исключить из состава казахского алфавита, причем одни из них будут исключены как лишние, из-за ненадобности, а другие могут быть заменены более удобными основными латинскими буквами, вошедшими в состав унифицированного алфавита.

О буквах для согласных звуков

Ни одна из существующих букв, употребляемых для изображения согласных звуков, не может быть исключена из алфавита: они необходимы и затруднений с ними в письме мало.

Живой казахский язык (в особенности Южного Казахстана) имеет еще три согласных звука, которые не включены в казахский алфавит. Это **f**, **h** и **x** (первые две – в международном употреблении, а последняя – в русском). Северные казахи (более татаризованные) звук **x** заменяют звуком **q**, но не заменяют, а просто игнорируют звуки **f** и **h**, существующие и в их живом языке. Перспектива раз-

* ВЦКНА – Всесоюзный центральный комитет нового алфавита (латинизированного).

вития казахского языка, тенденция обогащения его терминами и словами, обозначающими технику и действия современной культуры, из иностранных языков (преимущественно из русского) не дадут возможности так просто их игнорировать. Из учета этого и необходимости унификации алфавита с остальными алфавитами турецких народностей следует ввести в казахский алфавит эти три согласные буквы: **f, h** и **x**.

Об апострофе в казахском письме

Апостроф сохранить как знак препинания без какого-либо буквенного значения и без придачи значения толкователя твердого или мягкого произношения звуков и слов. Апостроф разделяет условное сочетание букв в одном слове: сокращенных названий от приставок и окончаний к ним.

Об иностранных словах в казахском языке

Необходимо установить три условия при введении в казахский язык иностранных слов и советизмов:

1) принимать без изменения первоначальные слова в русском варианте, а не производные от них слова;

2) при склонении и спряжении первоначальных слов употреблять только казахские окончания;

3) все производные слова от первоначальных слов производить согласно с законом казахского языка.

Примеры: федерация – *federatsija*, федерировать – *federatsijalav*; классификация – *klassifikatsija*, классифицировать – *klassifikatsijalav*; коммунист – *kommunist*, коммунистический – *kommunist*; Коммунистический интернационал – *Kommunist internatsional*.

Кроме того, нельзя ограничивать введение международных терминов и советизмов. При этом следует совершенно игнорировать теоретизированные законы сингармонизма из расчета, что сингармонизм – не такая постоянная категория в казахском языке, что международные термины и советизмы одолеют эту преграду не хуже арабских слов: *qudret, qьzmet, qasiet, qurriet* и т.д.

К ПЕРЕСМОТРУ КАЗАХСКОЙ ОРФОГРАФИИ*

Орфография и терминология составляют важнейшие элементы всякого культурно развивающегося языка. Составляют важнейшие элементы именно потому, что они имеют касательство ко всем отраслям культуры языка, начиная с обучения грамоте и кончая высшими формами проявления языковой деятельности, именно – языковым выражением достижений революционной практики, науки и техники. Особенно важное значение орфография и терминология приобретают там, где орфография и терминология обращены лицом к широкой массе трудящихся и имеют основным заданием своим приобщение их к культуре.

Поэтому тот или иной характер орфографии и терминологии в значительной мере определяет доступ широких масс к грамотности, к культуре вообще. Прекрасным примером этого может служить современная английская орфография, о которой еще Энгельс заметил: «А если принять во внимание запутанную английскую орфографию, при которой чтение является истинным искусством и может быть достигнуто лишь после долгого изучения, то невежество рабочего класса умеют понять лишь немногие, а писать орфографически правильно не умеют даже многие образованные люди» (Сочинения Маркса и Энгельса, Т. III, стр. 403).

Если же такая запутанная, доступная лишь немногим, орфография была допустима в условиях буржуазной Англии и Америки, об орфографии господствующего языка которых и идет речь у Энгельса, и если даже такая запутанная орфография была совместима с передовой буржуазной культурой, какая налицо в Англии и Америке, то при диктатуре пролетариата вовсе не может быть речи о подобающем развитии культуры, когда она, культура, недоступна трудящимся массам – самим носителям этой культуры.

Поэтому не может идти речь у нас о каком бы то ни было запутывании орфографии множеством исключений и обилием не отвечающих языковой действительности «академических» правил. Именно поэтому не может считаться правильной имеющая

* Статья опубликована в «Бюллетени Государственной терминологической комиссии» (1935 г., №1).

место в известных кругах ссылка на английскую орфографию, будто запутанная орфография англичан не помешала последним стать передовым культурным народом, как и несостоятельны доводы А.Букейханова о том, что самый наихудший способ письма в мире – японский – не помешал японцам подняться до уровня Европейской цивилизации («Энбекши-казак», за 1924 г.).

Японский алфавит и орфография, если так можно выразиться в отношении к японской письменности – иероглифической в основном и слоговой отчасти, действительно представляет собою один из худших способов, хотя не самый худший, как кажется Букейханову. Более того, по традиции Европы каждая официальная нация имеет лишь один литературный язык (исключая Швейцарию, где параллельно существуют три государственных языка), в Японии наличествует несколько литературных языков, представляющих собою последовательные ступени по трудности, со специальными приемами письма для каждой разновидности литературного языка, что особенно затрудняет овладение культурой широкими массами.

В бывшей буржуазно-помещичьей России, где не только арабская и монгольская (Бурятия) письменности уступили свое место латинизированному алфавиту, но и один из китайский языков – дунганский – предпочел латинизацию арабскому алфавиту и китайскому иероглифическому письму, которое является графической базой японской письменности.

Итак, *первым и основным требованием*, которое может и должно быть предъявлено к пересмотру казахской орфографии, безусловно, является требование сделать ее максимально *доступной в трудящимся массам, легкой и усвоении*.

Однако и легкость орфографии, простота ее могут быть истолкованы по-разному. На первый взгляд может казаться единственно правильным положение: *чем меньше правил, в особенности исключений, тем и легче орфография*.

Нельзя, конечно, отрицать, что легче усвоить меньшее число правил, чем тогда, когда их больше. Нельзя также отрицать, что гораздо проще орфография, когда незначительно число исключений из правил. Но численность этих правил и исключений переходит по своей минимальности известные грани, то такая «мнимая простота» безусловно дает отрицательные результаты.

И ПЕРЕСМОТРУ НАЗАННОЙ ОРФОГРАФИИ

Орфография и терминология составляют важнейшие элементы всякого культурно развивающегося языка. Составляют важнейшие элементы именно потому, что они имеют касательство ко всем отраслям культуры языка, начиная с обучения грамоте и кончая высшими формами проявления языковой деятельности, именно языковым выражением достижений революционной практики, науки и техники. Особенно важное значение орфография и терминология приобретают там, где культура создается тем классом и для того класса, который представляет собою трудящиеся большинство, ибо орфография и терминология обращены здесь лицом к широкой массе трудящихся и имеют основным заданием своим приближение их к культуре.

Поэтому тот или иной характер орфографии и терминологии в значительной мере определяет доступ широких масс к грамотности, к культуре вообще. Классовая природа орфографии обнаруживается, между прочим, и в том, что при господстве эксплуататоров способы письма отличаются сложностью и запутанностью своей, что бы закрыть к себе доступ широких масс, что бы держать их в невежестве. Прекрасным примером этого может послужить современная английская орфография, о которой еще Энгельс заметил:

"А если принять во внимание запутанную английскую орфографию, при которой чтение является истинным искусством и может быть постигнуто лишь после долгого изучения, то невежество рабочего класса окажется вполне естественным. Писать вполне умеют лишь немногие, а писать орфографически правильно не умеют даже многие образованные люди."

(Сочинения Маркса и Энгельса, т. III, стр. 403)

Если же такая запутанная, доступная лишь немногим, орфография была допустима в условиях диктатуры буржуазии, в условиях буржуазной Англии и Америки, об орфографии господствующего языка которых и идет речь у Энгельса, и если даже такая запутанная орфография была совместима с передовой буржуазной культурой, какая налицо в Англии и Америке, то при диктатуре пролетариата вовсе не может быть речи о подобающем развитии культуры, когда она, культура не доступна трудящимся массам-носителям этой культуры.

В условиях диктатуры буржуазии и помещиков, самая недоступность культуры широким массам как раз и соответствовала классовым интересам господствующей кучки эксплуататоров, а потому и не противоречила законам развития буржуазного общества вообще и законам развития буржуазной культуры в частности.

Но когда господствующей силой в обществе является пролетариат-сама масса, когда никто иной, как эта же масса строит себе и свою культуру, то, понятно, она не может оставаться в стороне от

этой, ею же, для нее же создаваемой культуры не может допустить, чтобы эта культура была доступна лишь немногим избранным.

Поэтому не может идти речь нас о каком бы то ни было запутывании орфографии множеством исключений и обилием не отвечающих языковой действительности "академических" правил. Именно поэтому не может считаться правильной, имеющая место в известных кругах, ссылка на английскую орфографию, будто запутанная орфография англичан не помешала последним стать передовым культурным народом, как и несостоятельны доводы А. Букейханова о том, что самый наилучший способ письма в мире-японский не помешал японцам подняться до уровня Европейской цивилизации (Энгельс казав, за 1924.)

Японский алфавит и орфография, если так можно выразиться вообще в отношении к японской письменности, иероглифической в основном и слоговой отчасти, действительно представляют собою один из худших, хотя не самый худший, как кажется Букейханову. Более того, в отличие от традиций Европы, где при всей капризности буржуазной культуры, все же каждая официальная нация имеет лишь один литературный язык (исключая Швейцарию, где параллельно существуют три государственных языка), в Японии наличествует несколько литературных языков, представляющих собою последовательные ступени по трудности, со специальными приемами письма для каждой разновидности литературного языка, что особенно затрудняет овладение культурой широкими массами.

Но все эти сложности способов письма имеют оправдание в том только общественном строе, который господствует в Японии и который всем своим существом заинтересован в запутанности алфавита и орфографии, что бы сделать их недоступными трудящимся.

Мы несколько не сомневаемся в том, что будущая пролетарская революция в Японии уничтожит эти и подобные этим преграды к достижению культуры трудящимся, как уничтожила подобные преграды пролетарская революция в бывшей буржуазно-помещичьей России, где не только арабский и монгольский (Бурятия) письмена уступили свое место латинизированному алфавиту, но и один из китайских языков-дунганский-предпочел латинизацию арабскому алфавиту и китайскому иероглифическому письму, которое является графической базой японской письменности.

Указания на английский и японский способы письма, как примеров того, что запутанность орфографии и алфавита не является тормозом в культурном развитии, противоречат, таким образом, природе Советской культуры, культуры массовой, совершенно отличной от культуры буржуазной.

Итак, первым и основным требованием, кото-

Если число правил меньше от того, что содержит в себе не все правила, какие должны быть; если исключений меньше не потому, что их так мало в действительности, а лишь потому, что перечнем исключений охвачены не все исключения – если дело обстоит так, то понятно, такая орфография не может облегчить усвоение грамотности, а скорее всего, она затруднит, при значительности же подобных премудростей, даже сделает невозможным грамотное письмо на данном языке.

Между тем такой именно и является действующая казахская орфография. Внешне она проста. Всего 12 правил по части правописания собственно казахских слов и 18 правил орфографирования терминов. При такой «простоте» орфографии, казалось бы, затруднений с письмом не должно быть, следовательно, *все должны писать грамотно*. Однако, факты говорят об обратном: *все пишут безграмотно*.

Одно и то же слово, – причем самое употребительное в нашем общественном быту – слово «коммунист», пишется в стольких разновидностях (в 16-ти), сколько нет букв в нем: одни пишут *kөменес*, другие – *kөтунес*, третьи – *kөтуніс* и т.д. И каждый из пишущих имеет в пользу своего написания такой же ценности основания, какая налицо и в доводах остальных. Никто из пишущих и судящих о начертании данного слова не в состоянии доказать преимущества своего перед остальными, ибо нет критерия правильности. Так как нет критерия правильности, то получается, что все они одинаково правы, как и одинаково неправы. Это и называем мы приведением правописания в такое состояние, когда грамотное письмо стало невозможным.

Не может послужить оправданием возражение, что слово «коммунист» не казахское. Оно здесь и не русское, как не немецкое и т.д. Но оно в то же время и русское, и казахское, и немецкое и т.д. В действительности же оно столько же казахское, сколько латинское, откуда происходит его основа *communis* «общий», «общинный». Более того, казахи имеют больше права считать его своим, нежели рабовладельцы – римляне.

Дело заключается, однако, не в том, чтобы право на правильное письмо было предоставлено на такие лишь слова, которые бы были «чистокровны» по происхождению, а в том, чтобы все слова, которые употребляются в казахском литературном языке, независимо от

их происхождения, имели определенное устойчивое изображение в письме, отклонение от которого (изображения) считалось бы орфографической ошибкой. Нерусское и ненемецкое происхождение слова «коммунист» не дает русским и немцам права писать это слово как попало. Оно имеет такое же право быть изображенным правильно как и любое «чистокровное» русское и немецкое слово.

То же самое должно иметь силу и в казахском орфографировании. И если такое слово, как слово «коммунист» и тысячи других подобных, не могло найти себе устойчивого письменного изображения в течение 6 лет за время с 1929 года по сей день, то для того, чтобы искоренить это зло, необходимо отыскать корень этого зла.

Понятно, он не заложен в самом слове «коммунист», терпящем столь безбожное искажение у пишущих. Ни причем, конечно, и пишущие, поставленные правилами орфографии в такое глупое положение, ибо не за что им ухватиться, чтобы спастись от власти орфографической анархии.

Итак, виновницей во всем этом могла бы быть только сама орфография, одно из правил которой гласи: *«В основу орфографии заимствуемых иностранных слов-терминов положить действующие звуковые и морфологические законы казахского языка»* (курсив наш – Х.Ж.).

(Стеногр. отчет орфограф. конференции. 1929 г., стр. 139).

Чтобы смягчить разрушительные последствия этого применения звуковых законов казахского языка к орфографии терминов, тут же в примечании делается эклектическая оговорка: *«Нужно избегать искажения основы иностранных слов... без особой на то необходимости»*.

(Там же, стр. 140).

Руководствуясь этим параграфом правил орфографии, каждый пишущий старается, во-первых, подчинить начертание термина «действующим звуковым законам казахского языка» и, во-вторых, «не искажать основы терминов без особой на то надобности». Но так как никому из них нельзя отказать в наличии их собственных взглядов на вещь, то одному кажется, что он «подчинил звуковым законам казахского языка» и «исказил в пределе необходимости».

И это привело к тому, что орфография, призванная быть регулятором индивидуальных вкусов в письме, в силу забвения ее авторами основных ее задач, превратилась в собственную противоположность, стала источником анархии не только в отношении правописания международных терминов, но и собственно казахских слов.

Шаблонное применение ультрафонетического принципа вызвало к жизни путаницу в правописании сомнительных гласных, т.е. таких гласных, наличие которых в произношении неясно или же которые в одних случаях появляются, в других выпадают. Так, один и тот же казах в одном случае может произносить: *asra, çamra, Aqmet, kəbrek, ruv, Abrabʹ* и т.д. (без гласного «ь», «и», «i»), а в другом случае те же слова тот же казах произносит с гласными: *asʹra, çamʹra, Aqʹmet, kəbirek, uruv, iret, Abʹrabʹ* и т.д. Сообразно с этим существующая орфография допускает писать и так, и этак, т.е. не устанавливает устойчивого правописания одних и тех же слов. То же самое следует сказать и в отношении начертания слов: *ojʹнь, qojʹнь, avʹль, caruva, Aluva*, которые могут быть произносимы и соответственно изображаемы в письме и без узких гласных: *qojнь, avль, carva, Alva* и т.д. Правописание же слов варьирующихся в произношении в еще большей степени в результате индивидуальной особенности каждого произносить по-своему или в результате наличия нескольких вариантов звучания одного и того же слова, или же, наконец, в результате диалектной особенности отдельных районов, настолько разнообразно и неустойчиво, что создает впечатление, будто орфография казахского языка вообще не существует. К этой группе относятся слова: *gana*, с вариантами *çəne, çənə; ic kim – eckim; edəvir – ədəvir – nedəvir; qarʹn – qarʹqʹn; sijmaj – cʹymaj – cʹyçaj; kerbis – kerpic, kiripic; bijbastaq – bejbastaq, bij-bastaq, bej-bastaq; çəntik – çəndik; cʹnara – cinara, cin-ara, icin-ara, icinara; sarçan – carçʹn*.

Совершенно неразрешенным орфографией 1929 года и до сих пор остающимся неясным является вопрос о правописании сложно-слитных слов, вызывающих наибольшее число ошибок и спорных моментов вроде: *çarғанат (çar ganat), qolғабьs (qol qabʹs), çarʹm*

* Здесь буква g, отсутствующая в типографии, заменена современной ғ.

es – çərmes, ijin aғас – ijinəғас, ас-kөз – аскоз, çazdьң күni – çazdь күni – çazdьgyn – çazdьgyn, çazғь tur – çazғь turьm – çazғьtur – çazғьturьm; bara çatьr – baratьr – barat* и т.д.

Примеров подобного порядка можно было бы привести до бесконечности. Но считаем, что и этих примеров достаточно, чтобы видеть, насколько наивны люди, которые восхищаются преимуществом существующей казахской орфографии и считают, что современная казахская орфография блестяще изображает подлинно казахские слова, что в этой части она безупречна, что если имеются кое-какие ее недостатки, то мол, лишь в правописании иностранных слов. Этих примеров достаточно, чтобы убедиться в том, что ряд вопросов лингвистического порядка, имеющих прямое отношение к орфографии, остался при установлении существующей орфографии «сырым», не разработанным соответственно и правила орфографии были выработаны без учета этих вопросов.

Следовательно, кажущаяся простота существующей орфографии, меньшее число ее правил обусловлено не тем, что на основе глубокого знания частных был найден способ сведения этих частных к немногочисленным общим положениям – общему знаменателю, а тем, что просто опущено многое из того, что должно было занять место в правилах орфографии.

В вопросе правописания терминов старая орфография отделилась перечислением нескольких несущественных моментов, оставив неотраженным в правилах самые главные.

А в орфографировании собственно казахских слов упущено немало таких недостатков, на которые мы указывали выше. Именно потому, что малочисленность правил существующей орфографии не отражает действительность языка, является искусственным уменьшением числа правил, что совокупность наличных правил не охватывает всего того, что следовало бы орфографически урегулировать, поэтому действующая орфография, несмотря на внешнюю простоту, явилась источником анархии в письме. Как видно из этого, орфографию делает легкой для усвоения не огульное сокращение числа правил, не огульное уменьшение количества исключений, а установление того минимума правил и исключений, что диктуется

* Буква *ң* заменена современной *ң*.

языковой действительностью, что делает орфографию возможно адекватным отражением того языка, для которого она и устанавливается.

Отсюда следующее требование к пересмотру казахской орфографии, именно требование избегать упрощенчества, искусственных уменьшений числа правил и исключений, требование создать такую орфографию, совокупность правил которой отразила бы необходимый минимум реально существующих норм казахского языка.

Причиной тому, что сама орфография обуславливала эту анархию в письме, послужила неправильная установка, взятая авторами существующей орфографии в вопросе о том, что такое казахский язык данного периода и куда он идет в своем дальнейшем развитии. Выяснение этого вопроса было необходимо, так как орфография казахского языка данного периода должна была создаваться по образу и подобию языка именно этого периода.

Авторы же существующей орфографии забыли, что не бывает языков вне времени и пространства, а лишь существуют языки определенного времени, определенного места, определенным образом организованного языкового коллектива. Так как нет и не может быть временного языка, то выяснить временную определенность, временное различие языков – равносильно выяснению различий одного языка от другого.

Нельзя говорить о казахском языке вообще, о казахском языке одинаковом для всех времен, а можно и должно говорить лишь о казахском языке определенного времени. Казахский язык времен Касым-хана, казахский язык времен Николая II и казахский язык эпохи строительства социализма в одной стране – это настолько различные величины, насколько может быть отличными один язык от другого. Не поставив этого вопроса, вернее разрешив этот вопрос в корне неправильно, они тем самым в корне неправильно разрешили вопрос об орфографии.

Под казахским языком они понимали дореволюционную стадию его развития со всеми присущими этой стадии языковыми нормами (хотя, впрочем, при весьма слабом представлении о них, причем эти нормы мыслились данными раз и навсегда, застывшими, неизменяющимися, не подлежащими изменению).

Отсюда стремление сохранить эти ветхие нормы их самобытной «святости», всяческое избегание иноязычных элементов в языке и письме, стремление создать такое орфографическое условие, при котором бы не казахский язык подчинился ходу развития интернационализирующейся мировой истории, а наоборот, интернационализирующаяся мировая история подчинилась бы дореволюционному уровню казахского аула, плоды же этой интернационализации – интернациональные слова – соответственно переоделись бы в казахскую фонетическую шубу.

Всю дикость подобной постановки вопроса авторы хотели прикрыть оговорочкой «лишь бы не искажалась орфография без особой на то надобности ...», совершенно замалчивая о том, при какой кройке этой казахской шубы из-под нее можно будет узнавать искаленное ими тело интернационального слова.

Мы употребляем выражение «дореволюционная норма казахского языка» вполне сознательно, так как все, до сих пор известные нам из учебников и исследований, звуковые и иные нормы казахского языка суть нормы, установившиеся до революции. Какие же изменения внесла революция в казахский язык, какие на этой основе выработались и намечаются новые нормы, – этот вопрос не только не исследован, но и не поставлен, как проблема. Более того, многими из наших лингвистов отрицаются наличие и возможность новых норм.

Понятно после этого, что люди, старающиеся так или иначе подчинить орфографию интернациональных слов законам казахского языка, тем самым, становятся на позицию подчинения законам дореволюционного казахского языка.

Самое стремление подчинить орфографию международных слов звуковым законам казахского языка исходит из анализа способов, какими дореволюционный казахский язык осваивал иноязычный материал. Арабско-персидские слова, проникающие в казахский язык в условиях отсутствия непосредственной связи казахов с арабами и в условиях своеобразных общественных отношений у казахов не могли оставаться в более или менее чистом виде, а подвергались сильному звуковому изменению, часто приводившему к неузнаваемости арабско-персидского их происхождения: многие арабские звуки выпадали за отсутствием соответствующего их эквивалента, многие звуки изменялись и превращались в другие звуки и т.д.

И в этом изменении, в этом подчинении арабско-персидских слов особенностям казахского языка выработались известные нормы перехода известных звуков и звукосочетаний, не свойственных казахскому языку, а свойственные последнему. Изучив и установив эти нормы изменения звукового облика арабско-персидских и многочисленных русских слов, проникших в казахский язык до Октября, один из лидеров Алаш-Орды Х. Досмухамедов пришел к выводу, что и международные слова-термины будут и должны проникать в казахский язык по тем же законам, какие установились при проникновении арабско-персидских слов.

Этот, якобы эмпирический вывод, стал теми научными костылями, на которые опирались прежние авторы в вопросе создания казахской терминологии. Орфография терминов под соусом подчинения звуковым законам казахского языка настолько искажалась, что сами термины стали неузнаваемы и никому непонятны.

Действительно трудно было узнать слова: «футурист», «осмос», «лаборатория» из-под графико-акустических фигур «путыршы», «оспыс», «лебиретир».

Вся ошибочность и неправомерность концепций Досмухамедовых и Байтурсуновых о «категорическом императиве», имманентно присущем природе казахского языка, в силу которого последний якобы всегда при всяких условиях и со всяким заимствованным языковым материалом будет поступать так же, как до сего времени с арабско-персидской лексикой начали давать знать о себе уже к моменту установления действующей орфографии – 1929 году.

В таких словах как «радио» и «кино» звук «о» не переместился к началу, как уверяли они, а остался на месте; слово «газ» не стало звучать «каз» или «кез», как понравилось бы им. Иначе говоря, дал о себе знать факт зарождения новых закономерностей, являющихся результатом нового содержания и новой формы общения.

Собственно говоря, эта эклектическая оговорочка, на которую указали мы выше, оговорочка о «неискалечении орфографии терминов без особой на то необходимости» и была лишь вынужденным, но не доведенным до конца, признанием наличия этих новых закономерностей, признанием невозможности провести последовательно

принцип подчинения орфографии терминов законам, установившимся на базе арабско-персидских заимствований.

Но, тем не менее, осознание этого факта и теми, кто относился к этому вполне доброжелательно, не было достаточно глубоко и в силу этого тенденция – подчинить новый этап развития казахского языка дореволюционному его уровню не получила достаточного отпора. В результате – тенденция эта в довольно утонченной форме, в форме эклектических оговорок, нашла себе отражение в существующей орфографии.

Так как новый этап развития казахского языка не мог укладываться в рамки норм, выработанных за время X–XX столетий, то эти новые закономерности местами взрывали изнутри не по ее размеру изготовленную орфографическую оболочку языка и давали о себе знать в форме той анархии в письме, свидетелями которой мы являемся сегодня, превратив существующую орфографию в источник орфографической разнузданности.

Орфография 1929 года, скроенная по росту дореволюционного казахского языка, а потому консервирующая его на дореволюционном уровне, изолируя казахский язык от его окружения, создала анархию в письме, и вместе с тем, послужила большим препятствием дальнейшего нашего языкового развития. Отсюда неоспорима законность следующего требования, которое должно быть предъявлено к пересмотру казахской орфографии, именно, требование создать такое орфографическое условие, которое бы не задерживало, а облегчало дальнейшее развитие казахского языка путем всяческого поощрения прогрессивных тенденций, намечающихся в самом языке.

ПРОЕКТ ИЗМЕНЕНИЙ ОРФОГРАФИИ И АЛФАВИТА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА *

1. Устранить существующий способ обозначения некоторых гласных сложными двойными буквами: **uv, uv** (для гласного, приблизительно соответствующего русскому «у») и **ьj, ij** (для гласного, приблизительно соответствующего русскому «и»), заменив первые две пары букв одной буквой «**u**» и вторые две пары – одной буквой «**i**», буквы же «**u**» и «**i**» употреблять как в значении «**uv**», «**uv**» (**u**) и «**ьj**», «**ij**» (**i**), так и в значении «**v**» (**u**) и «**j**» (**i**). Так, вместо

прежнего <i>Suv</i>	писать	<i>Su</i>
« <i>Kesuv</i>	»	<i>Kesu</i>
« <i>Oqьjdь</i>	»	<i>Oqidь</i>
« <i>Bekijdi</i>	»	<i>Bekidi</i>
« <i>Sav</i>	»	<i>Sau</i>
« <i>Gev</i>	»	<i>Geu</i>
« <i>Sajlav</i>	»	<i>Sailau</i>
« <i>Gejdi</i>	»	<i>Geidi</i>

В связи с этим существующие буквы «**v**» и «**j**» исключить из состава казахского алфавита, как лишние.

2. Твердые и мягкие разновидности гласных звуков обозначать не двумя разными буквами, как это имело место в существующем алфавите, а одной буквой. Так, вместо прежних двух букв: «**a**» (для твердой) и «**ә**» (для мягкой) оставить одну букву «**a**».

Вместо прежних букв «**o**» (для твердой) и «**ө**» (для мягкой) оставить одну букву «**o**». Также вместо одной буквы «**u**» и «**y**» оставить «**y**», а вместо «**ь**» и «**i**» оставить «**ь**».

Буква «**e**» остается по-прежнему в одном мягком значении. Таким образом, вместо прежних 13 букв по значению и 17 букв по числу знаков (**uv, uv, ij, ьj**, каждая по 2, всего 8 знаков) оставляются 7 букв, 7 знаков.

* Проект впервые опубликован в «Бюллетени Государственной терминологической комиссии» (1935 г., №2).

В связи с этим, как лишние, исключаются из алфавита буквы-паллиативы: «э» и «о», представляющие наибольшее неудобство при чтении и письме (смешиваются друг с другом и с буквой «е»).

Мягкость звуков начального слога, когда в составе этого слога не звук «е» (который сам сообщает мягкость), отмечается особым смягчающим знаком, для чего вводится апостроф ('), который ставится впереди слова на уровне верхнего края. Обозначать же мягкость или твердость звуков далее первого слога нет никакой надобности.

Вариант

В случае, если необходимо отметить мягкость отдельных согласных звуков (что может случиться довольно редко в правописании международных слов), то надо отметить это апострофом, поставив его перед согласным, который звучит мягко: *a'lbom, ka'lkulatsia, a'lmanaq*.

Итак, состав казахского алфавита устанавливается в следующем виде:

а) Согласные:

старые *b, c, d, g, ғ*, h, k, l, m, n, ң, q, p, r, s, t, z, v, j = 20*.

новые *b, c, d, g, ғ, h, k, l, m, n, ң, q, p, r, s, t, z = 18*.

б) Гласные:

прежние *a, ә, o, ө, u, y, ь, j, uv, uv, ьj, ij, e = 13*.

соотв.новые *a, o, y, ь, u, i, e = 7*.

Всего букв в старом алфавите (фактически) 33, в новом будет 25+1 знак.

3. Ограничить употребление беглого гласного «ь», не обозначая его в письме там, где это не надо:

а) в начальном открытом слоге (т.е. в слоге, состоящем из двух звуков, первый из которых – согласный, а второй – гласный = *с + г*), когда за ним следует слог с полным гласным (полногласные) *а, о, е, і*.

Таким образом, вместо теперешних: *цьлан, цьлуv, bilek, пролетарij, pirizma* – писать: *çlan, çlu, blek, proletari, prizma*. Там,

* Буквы *q* и *ң* здесь и далее заменены *ғ* и *н*. – *Құраст.*

где за открытым слогом с беглым гласным «Ь» следует слог опять с беглым гласным «Ь», там «Ь» не опускается: *çьrm*, *'bьm 'сьlk*, *qьrq*, *сьrq*, *zьgr*.

б) во всех закрытых (гласный+согласный = г + с) и замкнутых (согласный + гласный + согласный = с + г + с) слогах: *zgar*, *qpal*, *balq*, *çetm*, *'bork*, *qrman*, *brqe*, *çyms*, *blmpaz*.

в) во всех открытых слогах, где отсутствие буквы «Ь» не вызывает другого чтения (это в случаях, когда «Ь» следует за взрывными и придумными и предшествует сонорным, а также, когда стоит между сонорными, за исключением сочетаний *rl*, *lm* и удвоения: *asra* (не *асьра*), *azraq* (не *азьраq*), *çagna* (не *çагьна*), *baqla* (не *баqьла*), *batraq* (не *бацьраq*), *alnady* (не *альнадь*) и т.д.

г) в начале слова перед «r», «u», «i», «ь» не отмечается там, где не искажает смысл слова: *ru* -род (не *уруv*), но *yru* – бить (не *руv*), *ret* – порядок, последовательность (не *ирет*), но «*ьret* – заставить выдрать кожу (но не *ret*) и т.д.

4. Сложно-слитные слова, когда они вместе передают одно понятие, писать слитно: *çermaj* – керосин (состоит из двух слов *çer* – земля, *maj* – масло), *bescьldьq* – пятилетка, *yjgoian* – кролик (*yj* – дом, *goian* – заяц), *qolqap* – рукавицы (*qol* – рука, *qap* – сосуд) и т.д.

5. Частицы, в своем звуковом оформлении подчиняющиеся характеру предыдущих звуков, до сих пор пишущихся отдельно, вроде вопросительного *ma?*, *sn* (от прилагательного + сон): *barama?* *barçansn*, *kelgesn*.

О СПЕЦИФИКЕ СЛОВ-ТЕРМИНОВ*

Одним из существенных недостатков, присущих нашей терминологической практике, было то, что в большинстве случаев обычные слова, не являющиеся терминами, выдавались за термины и за ними закреплялись определенные стандартные словесные обозначения, что уменьшило гибкость и выразительность казахских слов, сделало их малопонятными, порою совершенно непонятными.

О специфике слов-терминов

Одним из существенных недостатков, присущих нашей терминологической практике, было то, что в большинстве случаев обычные слова, не являющиеся терминами, выдавались за термины и за ними закреплялись определенные стандартные словесные обозначения, что уменьшило гибкость и выразительность казахских слов, сделало их малопонятными, порою совершенно непонятными.

Во избежание этого, необходимо прежде всего уточнить понятие термина, выяснить какое из слов является термином, требующим закрепления за ним определенного стандартного выражения, и какое из них не может быть обозначено одним определенным словом.

Термином называется специфический вид определенных словесных обозначений, передающих определенные понятия, установленные на данном этапе развития науки и революционной практики, при чем передаваемое термином терминологическое понятие может не совпадать со словарным значением, которое присуще данной словесной величине в обыденной жизни.

Так как термином обозначается определенное для определенного периода научное понятие, причем понятие часто не совпадает с его значением данного слова, то слово-термин остается стабильным, покуда не нарушится стабильность того понятия, которое им передается.

Часто слово-термин сохраняется и тогда, когда обозначавшееся им ранее понятие изменялось: прежде термином "атом", "психология", "эволюция" и т. д.

Термины эти первоначально обозначали атом — мельчайший неделимый, психология — «душе» или «душа», эволюция — превращение оживших семян в яро-

вместо для исполнения... (здесь термины обозначают понятие «возможности»), при этом (то что относится к установлению функций, мер, измерений и пр., эти обозначения при необходимости, что вытекало переводить в термины, а лексическое значение слов, закреплять за терминами. Слова не обязательно закреплены определенному слову в каждом из этих стабильных понятий, причем слова установленные в международной терминологической практике, если это есть, тогда как обычные слова, не являющиеся терминами, могут быть заменены другими словами, в зависимости от богатства лексики и говоримости для пишущего и от искусства употребить умение названий у него словарный фонд.

Достижения науки и революционной практики тех лет, как история стала всемирной историей, являются в то же время достижениями мировой науки, мировой революционной практики. В наше время немалыми также случаи, что бы один и тот же закон был открыт независимо друг от друга и Ломоносовым и Лавуазье. В условиях империализма, при чем стремления капиталистов держать отдельные достижения науки и техники тайной, эти достижения раскрываются довольно быстро. Лишь в военной технике это стремление капиталистов может реализоваться до поры, до времени, но и здесь, поскольку империалисты кровно заинтересованы в преуспевании своей военной мощи из-за конкуренции в действительности новые достижения науки и техники не могут оставаться «взвоя за семью печатями» из-за скольконибудь предприимчивый срок, а становится общедоступными. Поэтому и термины,

Во избежание этого необходимо прежде всего уточнить понятие термина, выяснить какое из слов является термином, требующим закрепления за ним определенного стандартного выражения; и какое из них не может быть обозначено одним определенным словом.

* Впервые опубликовано в «Бюллетени Государственной терминологической комиссии» (1935 г., №2).

Термином называется специфический вид определенных словесных обозначений, передающих определенные понятия, установленные на данном этапе развития науки и практики, причем передаваемое термином терминологическое понятие может не совпадать со словарным значением, которое присуще данной словесной величине в обыденной жизни.

Так как термином обозначается определенное для данного периода научное понятие, причем понятие часто не совпадающее со значением данного слова, то слово-термин остается стабильным, пока не нарушится стабильность того понятия, которое им передается.

Часто слово-термин сохраняется и тогда, когда обозначавшееся им ранее понятие изменилось, вроде терминов: «атом», «психология», «яровизация» и т.д.

Термины эти первично обозначали:

- атом – «мельчайший неделимый»;
- психология – «учение о душе»;
- яровизация – «превращение озимых семян в яровые».

В дальнейшем развитии науки понятия, выраженные этими словами, изменились и приняли другое содержание; электронная теория разрушила старое понятие об атоме, как мельчайшей частице тела, далее которой, оно, якобы не может раздробляться; психология стала учением не только о душе, но и, наоборот, учением, отрицающим существование «души», «духов»; яровизацией стала называться такая обработка семян и пахотного поля, которая не только яровизирует озимые семена, но и ускоряет всходы самих яровых семян и улучшает урожай.

В подобных случаях – а случаи эти имеют место почти у всех терминов – старые термины сохраняются, но в них вкладываются новые содержания. Так как переводятся лишь слова, которыми выражаются научные понятия, а не сами понятия, ибо последние общие для данного периода и могут быть только объяснены, расшифрованы, а не переведены, то само собой понятно, что общепринятые термины непереводаемы. Те безобразия, которые имели место в казахской терминологической практике, вроде переводов **жан жүйесі** («учение о душе», вместо «психология»), **ортақшыл** («сторонник обобществления», вместо «коммунист»), **пішіндеме** («то, что относится к установлению фигуры», вместо «геометрия»)

и пр., происходили именно потому, что некоторые пытались переводить непере译имое, т.е. переводить общепринятые термины.

Отсюда возникла необходимость закрепления определенного слова за каждым из этих стабильных понятий, причем слова, установленные в международной терминологической практике, если это есть, тогда как обычные слова, не являющиеся терминами, могут быть заменены другими словами в зависимости от богатства лексикона у говорящего или пишущего и от искусства употреблять уместно наличный у него словарный фонд.

Достижения науки и практики с тех пор, как история стала всемирной историей, являются в то же время достижениями мировой науки и практики. В наше время немыслимы такие случаи, чтобы один и тот же закон был открыт независимо друг от друга и Ломоносовым, и Лавуазье.

Поэтому и термины, порожденные этими достижениями, являются мировыми, международными. В этом и заключается различие значений слов-терминов от значений обыденных слов. Если слово не приобретет международного, единого, стандартного на определенный отрезок времени научного понятия, а остается в том значении, в каком принято употреблять в отдельных языках, оно не становится термином. Таковы русские слова «лошадь», «корова», «толстый», «мелкий» и т.д. и их соответствия в казахском языке: «ат», «сиыр», «жуан», «ұсақ». Но в том то и дело, что понятия, передаваемые ими на русском языке, не покрывают тех понятий, которые выражены адекватными на первый взгляд казахскими эквивалентами. Русскому слову «лошадь» соответствует в одном случае «ат», в другом «жылқы», и, наоборот, казахскому слову «ат» соответствует в одном случае русское «мерин», в другом – «конь» и т.д. Казахское слово «сиыр» в большинстве случаев соответствует русскому «рогатый скот» и лишь реже – русскому «корова». Русское слово «толстый» соответствует казахскому «жуан» лишь в выражении толщины цилиндрического тела, а «толстые» же тела имеющие плоскую поверхность, вроде «бумага», в казахском будут не «жуан», а «қалың», «толстая бумага» – «қалың қағаз», но «толстый стебель» – «жуан сабақ». Русское слово «мелкий» соответствует казахскому «ұсақ» лишь в выражении им таких тел, как «камешек» и т.д. («ұсақ тастар» – «мелкие

камешки»), но когда им обозначается глубина воды, то передается это казахским словом «тайыз», «тайыз су» – «мелкая вода».

И это вполне естественно, ибо слова являются **не просто названиями предметов, а названиями осознанных предметов**. Так как это осознание происходило в условиях исторического развития отдельных народов, то, в зависимости от конкретно-исторических условий, которые были пережиты каждым языковым коллективом, это осознание бывает различно. Каждый из этих коллективов осознал тот или иной предмет с той лишь стороны, с какой соприкасался он в своей практической жизни и устанавливал связи между явлениями, исходя из той реальной связи, которая ему была известна.

«**Восход солнца**» для одних народов представлялся как «*восхождение на высь*», для других как «*выход из помещения*», для третьих – как «*рождение*». То же самое случилось и с понятием «*меньшей глубины воды*». Русские это связывали с «*мелким предметом*», а у казахов оно ассоциировалось с «*замерзающей водой*», с чем связано понятие «*скользкости*» («тайыз» от основы «тай» – скользить).

В результате такого свойства процесса образования обыденных понятий, соответственно и обыденных слов, слова одних языков, соответствующие определенным словам других языков, всегда соответствуют лишь в одном определении того понятия, которое обозначается этими словами, но никогда не соответствует полностью, ибо обыденные понятия, пока не будут изглажены окончательно различия в жизни и исторически унаследованном сознании, не будут одинаковыми у различных народов.

Другое дело – научные понятия. Последние определены для конкретного промежутка истории данной науки, независимо от историко-этнически унаследованного сознания того народа, откуда происходит лицо оперирующее данным понятием. Научное понятие «*линии*» не совпадает с обыденным ее понятием, ассоциирующимся у различных народов с самыми различными явлениями, как и не одно и то же понятие «*пар*» в обыденной жизни и в физике.

Обыденные слова отдельных языков становятся терминами, когда они освобождаются от этой национальной ограниченности, когда они фиксируют определенные научные понятия, не знающие уступок сознанию отдельных народов. Казахские слова «*тау сағыз*», «*жабағы*» оставались обыденными словами, покуда они употреблялись как вы-

ражения тех понятий, какие вкладывают им казахи. Но те же слова стали терминами, когда слово «*тау сағыз*» стало выражать определенное ботаническое и биохимическое понятие, а слово «*жабағы*» – товароведческое.

Поэтому можно утверждать, что национальных терминов не бывает, если не считать практики народов-единиц, как-то: арабы и китайцы, в силу исторически сложившихся условий, старающихся создавать все термины из национального языкового запаса.

Поэтому термин всегда международен независимо от того, обозначен ли он словом национальным, вроде «*труд*» и «*деньги*», или же словом межнациональным, вроде «*капитал*» и «*валюта*», ибо понятия, передаваемые как первыми, так и вторыми терминами, одинаково международны и вовсе не присущи какой-либо нации.

Когда национальные рамки становятся тесными, когда возникает стандартизация в производстве в мировом масштабе как языковое выражение, тогда появляются и растут международные термины-стандарты, часто обозначаемые международно-общими словами. Но так как и в эту эпоху все же будут существовать нации и национальные языки, то значительная, быть может преобладающая часть международных же терминов остаются обозначенными словами национальных языков.

Следовательно, и в этот период будут существовать термины, наряду с международно-общими, обозначенные словами национальными. Пропорция между этими двумя типами терминов будет зависеть от конкретно-исторических условий, но в общем удельный вес терминов, обозначаемых международными словами, будет расти по мере развития общества.

Такой установленный терминологической практикой порядок образования терминов из международно-бытующих слов, с одной стороны, и из национальных слов – с другой, должен сохранить свою силу и при создании казахской терминологии.

Таким образом, казахская терминология будет состоять, с одной стороны, из интернационально-единых обозначений, с другой – из терминов, создаваемых на базе казахских слов.

Этим и объясняется наша позиция, направленная против перевода интернационально-единых терминов независимо от того, имеют ли они лексические соответствия в казахском языке, или не имеют.

О ТЕРМИНОЛОГИИ КАЗАХСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА*

Вопросы языкового строительства в целом, в частности создание терминов казахского литературного языка, являются крупнейшим разделом работы культурного строительства, как важнейшего фронта на путях ликвидации наследия царизма, бескультурья, невежества, отсталого быта трудящихся казахского народа.

О терминологии казанского литературного языка

Вопросы языкового строительства в целом, в частности создание терминов казахского литературного языка, являются крупнейшим разделом работы культурного строительства, как важнейшего фронта на путях ликвидации наследия царизма, бескультурья, невежества, отсталого быта трудящихся казахского народа.

Как и во всех иных областях социалистического строительства и в вопросе создания культуры «социалистической по содержанию и национальной по форме» исключительными тормозом являлись, и все еще являются сопротивление отживающих классов, их вредительские действия.

В первый период Октябрьской революции мы могли опереться лишь на весьма малочисленные кадры собственной производственно-технической интеллигенции, а крупнейшие потребности открывали путь всем считающимся культурными силами проявить свои инициативу и начинания в деле ликвидации экономики и культуры аула по социалистическому пути. К участию была широко привлечена и алаш-ордынская интеллигенция. Но она использовала это для возобновления прежней своей антисоветской деятельности, добывая организованную контрреволюцию. Свою вредительскую деятельность она продолжала где открыто, где тихой сапой, во всех областях строительства, а в особенности в области просвещения: в разработке учебников, в вопросе письменности, в процессе преподавания и особенно вредительски, в создании литературного казахского языка, в частности терминологии.

Зная, что язык есть важнейшее орудие классово-

ских войн, на ограниченных мерах алашской сравнительно волеизъявления на отдельных личностях не обратили должного внимания на последствия и вредительской работы на таких участках идеологического фронта, как язык и терминология. В результате этого, несмотря на то, что классово-враждебная программа алаш-ордынского решения вопроса о терминологии была ясна, все же система создания терминов по их образцу не прекращалась еще долгое время что сказывается отрицательно и по сей день на развитии нашей культуры вообще, культуры языка частности. Отсюда необходимость борьбы на фронте языкового строительства со всякими алаш-ордынскими пережитками и контрбандами. Отсюда необходимость пересмотра всех терминов, не исключая и вошедших в быт.

20 мая созывается в г. Алма-Ата Всесоюзный Первый Съезд деятелей культурного строительства. Одним из основных вопросов повестки дня Съезда является вопрос о казахском языке, в том числе о казахской терминологии. В целях подготовки этого вопроса к Съезду, Гостермиком проведена широкая широкая сессия и проработана свыше 10 тысяч терминов, подготовленных с привлечением научных работников и научно-исследовательских учреждений.

Термины, предварительно принятые Гостермиком, будут опубликованы в порядке проекта начиная с этого номера бюллетеня. Научно-исследовательские учреждения, научные работники, учителя, журналисты, рабочие, колхозники и широкая общественность должны быть в курсе этого вопроса!

Как и во всех иных областях социалистического строительства и в вопросе создания культуры «социалистической по содержанию и национальной по форме» исключительным тормозом являлось и по сей день является сопротивление отживающих классов, их вредительские действия. В первый период [после] Октябрьской революции мы могли опереться лишь на весьма малочисленные кадры собственной производственно-технической интеллигенции,

* Материал ЦГА Каз ССР, ф. 81, оп. 3, д. 378, лл. 28-33. Впервые опубликован в «Бюллетени Государственной терминологической комиссии» (1935 г. №1).

а громаднейшие потребности открывали путь всем считавшимся культурными силами проявить свою инициативу и начать [работу] по переделке экономики и культуры аула на; социалистический лад. К участию была широко привлечена и алашордынская интеллигенция. Но она использовала это для возобновления прежней своей антисоветской деятельности и дошла до организованной контрреволюции. Свою вредительскую деятельность она продолжала где открыто, где тихой сапой во всех областях строительства, в особенности в области просвещения: при разработке учебников, в вопросе письменности, в процессе преподавания и особенно при создании литературного казахского языка, в частности терминологии, чтобы язык не был понятен широким трудящимся массам, чтобы казахский литературный язык способствовал не приобщению широких трудящихся масс к передовой культуре, а, наоборот, к отрыву от нее.

В этих целях они всячески изгоняли из казахского литературного обихода все международные термины, вводя их лишь в редких случаях и то с полным искажением звуковых и графических форм, в результате в них нельзя было узнать ни международного, ни казахского слова. В переведенных на казахский язык терминах они не соблюдали живых норм казахского языка, прибегая к искусственным никому не понятным словообразованиям.

Несмотря на то, что в практике дореволюционной казахской печати было на полном ходу применение международных терминов и руссизмов без какого-либо орфографического искажения (как это видно из газеты «Қазақ», где слова: «проект», «закон», «статья», «дума» и т.п. даже «государственная дума», «святейший синод» и проч. передавались так же, как в русском оригинале), после революции когда культура стала не их культурой, они начали переводить без исключения все, или изменять интернациональные слова до неузнаваемости.

Старое руководство казахской партийной организации хотя и дало некоторый отпор алашордынским вылазкам, но, ограничившись мерами административного воздействия на отдельных личностей, не обратило должного внимания на последствия их вредительской работы на таких участках идеологического фронта, как язык и терминология. В результате этого, несмотря на то, что классово враждебная природа алашордынского решения вопроса о

терминологии была ясна, все же создание терминов по их образцу не прекращалось еще долгое время, что сказывается отрицательно и по сей день на развитии нашей культуры вообще, культуры языка, в частности. Отсюда [в настоящее время] необходимость борьбы на фронте языкового строительства со всякими алашордынскими пережитками и контрабандами. Отсюда необходимость пересмотра всех терминов, не исключая и вошедших в быт.

20 мая созывается в г. Алма-Ата Всеказахстанский первый съезд деятелей культурного строительства. Одним из основных вопросов повестки дня съезда является вопрос о казахском языке, в том числе казахской терминологии. В целях подготовки этого вопроса к съезду, Гостерминком провел свою расширенную сессию и проработал свыше 10 тысяч терминов, подготовленных с привлечением научных работников и научно-исследовательских учреждений.

Термины, предварительно принятые Гостерминком, будут опубликовываться в порядке проекта, начиная с этого номера «Бюллетеня». Научно-исследовательские учреждения, научные работники, учителя, журналисты, рабочие, колхозники и широкая общественность должны быть в курсе этого вопроса и прийти к съезду с готовыми мнениями.

В основу опубликованных здесь терминов положены следующие принципы:

1) Термины, имеющие в практике литературных языков международно-единые обозначения без перевода на национальные языки, вроде *революция, совет, теория, практика, тенденция, медицина, хирургия, климат, абсолютный, конкретный* и т.д., принимать в том же международном едином обозначении, без перевода их на казахский язык.

2) Международные термины, которые на практике литературных языков переводятся на национальные языки, как-то: *производство, труд, деньги, корень, стебель, мышцы, деление, умножение*, и т.д., переводить на казахский язык. Если подлежащий переводу термин не имеет эквивалента в казахском языке, или же если казахский перевод делает его менее понятным, в иных случаях искажает смысл термина, то принято соответствующее русское слово: *сословие, состав, клетка, слет* и т.д.

3) Термины, употребляющиеся в различных дисциплинах, но в одном и том же значении, или в значениях близких друг

к другу, имеющих некоторую связь между собой, принимать в едином обозначении: форма – *forma*, (в философии и физике), материя – *materija* (в философии и физике), корень – *tybir* (в математике, ботанике и лингвистике), морфология – *torpologija* (в ботанике и лингвистике), реакция – *reaksija* (в химии, биологии, политике), экскурсия – *ekiskursija* (в области просвещения и физиологии).

4) Термины, имеющие в различных отраслях знаний различное значение, вроде *мануфактура* (в историко-экономическом и товароведческом значениях), *продукт* (продукт производства и продукт как продовольствие), *легенда* (как фольклорный жанр и как аннотация) и т.д., принимать как термин для одной дисциплины, а в остальных случаях переводить (например, *мануфактура* как этап экономического развития будет термином, но как вид товара нет).

5) Термины, выраженные едиными международными словами, приняты по русскому образцу (*proletariat*, а не *purьltarьjat* или *pьraletarьjat*) с сохранением в пределе букв казалфавита* и графической формы в русском литературном языке (*pizizjka*, *bijologija*).

6) Термины, переведенные на казахский язык, образованы в полном соответствии с научным значением данного термина и с грамматическими особенностями казахского языка, не прибегая к искусственным словообразованиям, делающим термины непонятными, в роде практикующихся: «*berilis*» – «*передача*», «*kьrkil*» – «*многоугольник*», «*toqьta*» – «*текстиль*», «*tьsirybe*» – «*практика*» и т.д.

7) Термины, выраженные единым международным словом, данные в именной и в отглагольно-именной форме, за исключением образований с каузативной формой, созданной при помощи формальных элементов «-изация», «-ификация», «-ация» в словах «*машинизация*», «*электрофикация*», «*объективация*», которые соответствуют казахским формам: «*tasijnalandьv*», «*elektirlendiruv*», «*obiektiptenyv*», приняты в том же виде. Прилагательные формы, там, где они употребляются в казахском языке, как определение, приняты с усечением окончания прилагательного -ский, -ный: «*популярная*

* В составе казахского латинизированного алфавита тогда не было букв: *ф, х, ц, ш, ч, я*. – *Сост.*

книга» – «*popular kitap*» «абсолютная величина» – «*absolut cama*», «буржуазная идеология» – «*burcuaz ijdeologija*», «экстенсивное хозяйство» – «*ektensijr carivasylyq*», «дифференциальное уравнение» – «*dijperensijal teңgerme*». Прилагательные же оформленные суффиксом *-ский* с превращением последней «к» основы в «ч», оставлены в существительном оформлении без всяких наращений: «электрическая лампа» – «*elektir sam*», «физическая география» – «*pijzijka çagrapija*» и т.д. Глагольные формы образованы от основ существительных и прилагательных при помощи соответствующих казахских суффиксов: «*изолировать*» – «*izolatsialav*», «*машинизировать*» – «*macijnalandyruv*» и т.д. Термины же, имеющие в русском употреблении лишь глагольные формы и не имеющие именных форм, или слишком отдаленные от именных значений, переведены сообразно с контекстом «*игнорировать*», «*регулировать*», «*реагировать*» (последнее слишком отдалено от именной формы «*реакция*»).

8) Вместе с терминами вводится в казахский язык ряд аффиксов ввести, употребляющихся в международной терминологической практике и не могущих быть замененными казахскими суффиксами, например: *-ист*, *-изм*. (суффиксы), *ре*, *син*, *де*, *суб*, *анти*, *контр* и *прочие* (префиксы).

Большинство же аффиксов, встречающихся в терминах, сохраняются и в казахском употреблении, но не будут выделяться как формальные элементы, а будут являться как органическая часть основы.

9) Сокращенные формы терминов, присоединяемые к другим словам *-авто*, *-аэро*, *-авиа* и пр., приняты в сочетании с казахскими словами: *aptoçol*, *aptoqatnas*, *abijacana* и т.д.

10) Сокращенные слова, широко использующиеся в современном русском языке, являющие собою один из значительных вкладов, внесенных революцией в язык, вводятся в практику казахского словообразования: «*Qarkøomjr*» (Каруголь): *Qalkomçer* (Наркомзем) и т.д.

11) Все ранее принятые термины пересмотрены и оставлены только те из них, которые не искажают значения термина. Изгнанные в прежней терминологической практике Казахстана термины, как «*диктатура*», «*революция*», «*совет*», «*теория*», «*практика*», «*контрреволюция*», «*милитаризм*» и проч., вводятся в казахский язык.

**ПРИНЦИПЫ ТЕРМИНОЛОГИИ
казахского литературного языка, применяемые
Государственной Терминологической комиссией***

(Одобрено съездом культурных работников)

Алма-Ата, 1935 г.

1. Термины, имеющие в практике литературных языков международно-единые обозначения без перевода на национальные языки, вроде: *революция, совет, теория, практика, тенденция, медицина, хирургия, климат, абсолютный, конкретный* и т.д., принимать в том же международно-едином обозначении, без перевода их на казахский язык.

2. Международные термины, которые в практике литературных языков переводятся на национальные языки, как-то: *производство, труд, деньги, корень, стебель, мышцы, деление, умножение* и т.д., переводить на казахский язык. Если подлежащий переводу термин не имеет эквивалента в казахском языке или же если казахский перевод делает его менее понятным (в иных случаях искажает смысл термина), то принимать соответствующее русское слово: *состав, состав, клетка, слет* и т.д.

3. Термины, употребляющиеся в различных дисциплинах, но в одном и том же значении или в значениях близких друг к другу, принимать в едином обозначении: форма – *porma* (в философии или физике), материя – *materija* (в философии и физике), корень – *tybir* (в математике, в ботанике, в лингвистике), морфология – *torpologija* (в ботанике и лингвистике), реакция – *reaksija* (в химии, биологии, политике), экскурсия – *ekiskursija* (в области просвещения и в физиологии).

4. Термины, имеющие в различных случаях различное значение, вроде: *мануфактура* (в историко-экономическом и товароведческом значениях), *продукт* (продукт производства и продукт, как продовольствие), *легенда* (как фольклорный жанр и как аннотация) и т.д. принимать как термин для одной дисциплины, а в остальных

* Материал впервые опубликован в качестве предисловия к терминологическому словарю казахского языка, составленный Х.К.Жубановым. г. Алма-Ата, 1936.

случаях переводить. Например, *мануфактура* – как этап экономического развития – термин (не переводится), но как вид товара – не термин (переводится).

5. Международные термины принимаются в той форме, в какой они пишутся в русской литературе. В том случае, если в казахском языке будут отсутствовать какие-либо звуки (для передачи этих терминов), таковые изображаются буквами в пределах казахского алфавита (форма – *porta*, химия – *qijmija*, революция – *rebolutsija*) и т.д.

6. Термины, переводимые на казахский язык (см. п.2), должны сохранять при переводе полное соответствие их научному значению. При переводе этих терминов следует точно учитывать грамматические особенности казахского языка, не прибегая к искусственным словообразованиям, делающим термины непонятными, как, например: *berilis* – передача, *kopkil* – многоугольник, *toqьта* – текстиль, *təcirijbe* – практика и т.д.

7. Международные термины, выраженные в именной и отглагольно-именной формах, за исключением образований с казуативной формой, созданной при помощи формальных элементов: *-изация*, *-ификация*, *-ация* (в словах *машинизация*, *электрификация*, *объективация*), которые соответствуют казахским формам: *tasijnalandьruv*, *elektirlendirуv*, *objektiptenуv*, принимать в том же виде.

Международные термины, как определения, образованные из прилагательных на *-ский*, *-ный*, в казахском образовании принимать усеченно, т.е. без *-ский*, *-ный*: популярная книга – *popular kitap*, абсолютная величина – *absolut cama*, буржуазная идеология – *burcuaz ijdeologija*, экстенсивное хозяйство – *ekstensijp caruvacььq*, дифференциальное уравнение – *dijperensijal tengерme*.

Прилагательные оформленные суффиксом «**-ский**» с превращением звука «**к**» основы в «**ч**», оставлять в существительном оформлении без всяких наращений: электрическая лампа – *elektir cam*, физическая география – *pizijka cagrapija* и т.д. Глагольные формы от существительных и прилагательных основ образовывать при помощи соответствующих казахских суффиксов: изолировать – *ijzolatсijalav*, механизировать – *tasijnalandьruv* и т.д. Термины же, имеющие в русском языке лишь глагольные формы и не

имеющие именных форм, или слишком отдаленные от именных значений, переводить сообразно с контекстом: игнорировать, регулировать, реагировать (последнее слишком отдаленно от именной формы «реакция»).

8. Вместе с терминами ввести в казахский язык ряд приставок, употребляющихся в международной терминологической практике, которые не могут быть заменены казахскими суффиксами, например, «-ист», «-изм» (суффиксы), «ре-», «син-», «де», «анти-», «контр-» (префиксы).

Большинство же других аффиксов, встречающихся в терминах, сохранять в казахском употреблении, но не выделять как формальные элементы, а считать их органической частью основы.

9. Сокращенные формы терминов, присоединяемые к другим словам (*авто-*, *аэро*, *авиа-* и пр.), иметь в сочетании с казахскими словами: *aptogol*, *aptoqatъnas*, *abiacana* и т.д.

Термины: *диктатура*, *революция*, *совет*, *теория*, *практика*, *контрреволюция*, *милитаризм* и пр., употреблявшиеся в казахском языке только переведенными, принимать без перевода в интернациональной их форме.

10. Ввести в практику казахского словообразования сокращенные сложные слова, широко применяемые в современном русском языке со времени Октябрьской революции, считая такие образования вкладом, внесенным достижениями революции (политэкономия – *polijtekonomija*, райисполком – *avatkom* и т.п.). Однако при образовании подобных сокращений необходимо увязывать их с законами казахского литературного языка, используя на практике лишь те из образований, которые были приняты Государственной терминологической комиссией.

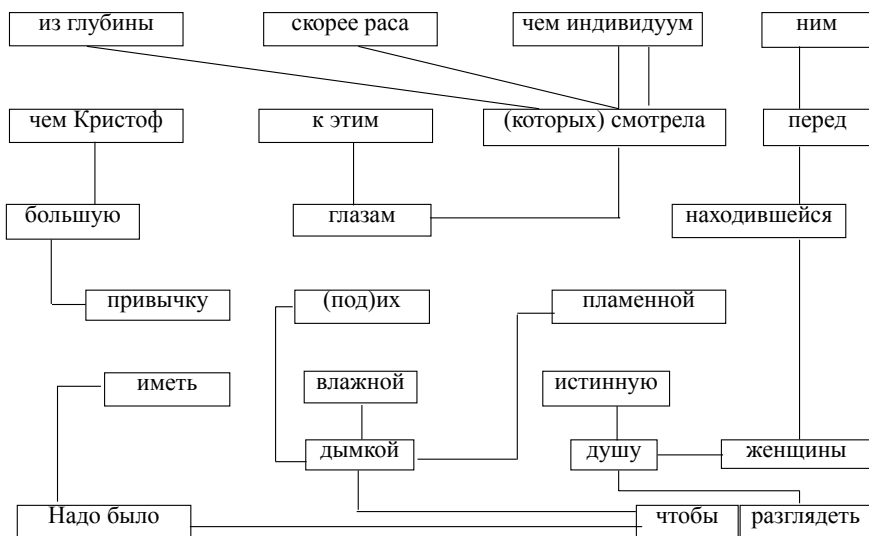
ЭТЮДЫ К ПЕРЕВОДУ ТРЕХ СТИЛЕЙ*

I. Текст художественный (Ромен Роллан. Жан Кристоф. Т.4.С. 68).

а) «Надо было иметь большую, чем Кристоф, привычку к этим глазам, из глубины которых смотрела скорее раса, чем индивидуум, чтобы разглядеть под их влажной и пламенной дымкой истинную душу находившейся перед ним женщины».

Перевод: «Алдында тұрған әйелдің шыны кім екенін көзінен буы мен жалыны аралас түтінінен айырып тану үшін, бұл аржағынан (түбінен) бір адам емес, бүтін ұрулы ел қарап тұрған екі көзге Кристофшыламай әбден үйреніп алу керек еді».

Схема связей слов

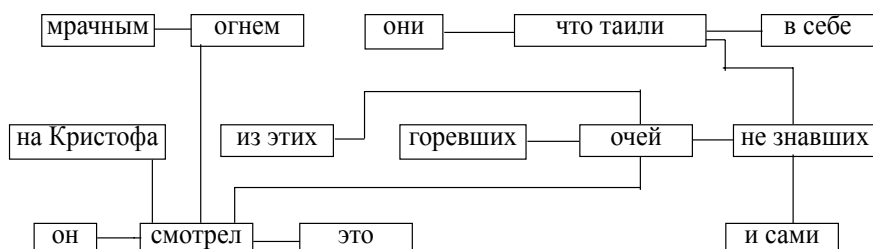
б) «Это была душа всего еврейского народа».

Перевод: «Бұл бүтін жәбрей халқының жан үрейі еді».

* Материал ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 3, д. 378, лл. 28-33. Впервые опубликован в сборнике «Лексико-семантические вопросы перевода». Алматы, 1987 (заголовок условный. – *Құраст.*).

в) «Это он смотрел на Кристофа из этих горевших мрачным огнем очей, не знавших и сами, что они в себе таили».

Схема связей слов

Перевод: «Өзінің ішінде не бар екенін өзі де білмей, оттай жанып, түнерген ол екі көзбен Кристофқа қарап отырған сол бүтін халық еді». Здесь подлежащее превращено в сказуемое; определение «мрачный» отнесено к «очей».

II. Текст научный (Рыбкин Н. Сборник задач по геометрии. Ч. 2. Стереометрия. М., 1934. С. 7, задача 12).

«Если в равнобедренном прямоугольном треугольнике один катет находится на плоскости M , а другой катет образует с ней угол в 45 градусов, то гипотенуза образует с плоскостью M угол в 30 градусов».

Схема связей слов

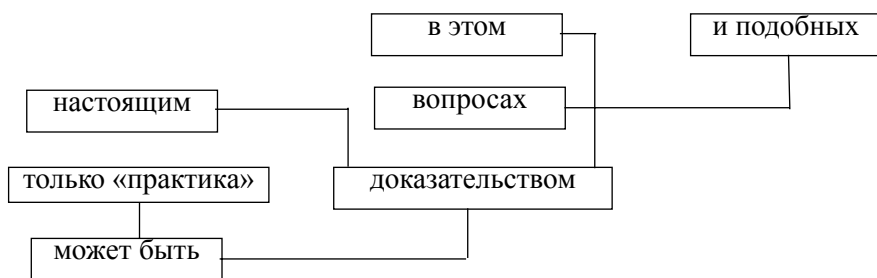
Перевод: «Тең бүйірлі тік бұрышты үшкілдің бір катеті M жазықтығында да, екіншісінің ол жазықтықпен арасы 45 градус болса, онда гипотенуздың жазықтықпен арасы 30 градус бола-

ды». В этом предложении *30 градус «тік бұрыш»* заменено на «*30 градус»*, слово «*бұрыш»* пропущено. «На плоскости» обращено в сказуемое первого придаточного, «если находится» пропущено.

III. Текст публицистический (из газет).

а) «Настоящим доказательством в этом и подобных вопросах может быть только «практика».

Схема связей слов

Перевод: «*Бұл мәселеде, бұл сияқты мәселелерде нағыз «ыспат» тек тәжірибеде ғана бола алады»* («Соц. Қазақстан», 29 қаңтар. №25). В этом предложении (год издания газеты у автора не указан – *Прим. ред.*) подлежащее «практика» с логическим ударением должно сохранить непосредственное соседство со сказуемым. Но и дополнение «доказательством», переводимое на казахский язык в неоформленном виде (в неопределенном падеже), должно занять то же место (непосредственно предшествовать сказуемому). Поэтому при переводе этой фразы удобнее обратить подлежащее (в данном случае логическое сказуемое) в сказуемое. Ср.: «*Бұл мәселеде, бұл сияқты мәселелердің бәріне де нағыз «сыпат» бола алатын тек қана практика»*, или же «*Бұл мәселеде, бұл сияқты мәселелердің бәрінде де дәлел болуға практика ғана жарайды»* и т.д.

б) «Не мешает поэтому рассмотреть коротко те планы организации войны, которые вынашиваются теперь в кругах буржуазных политиков».

Схема связей слов

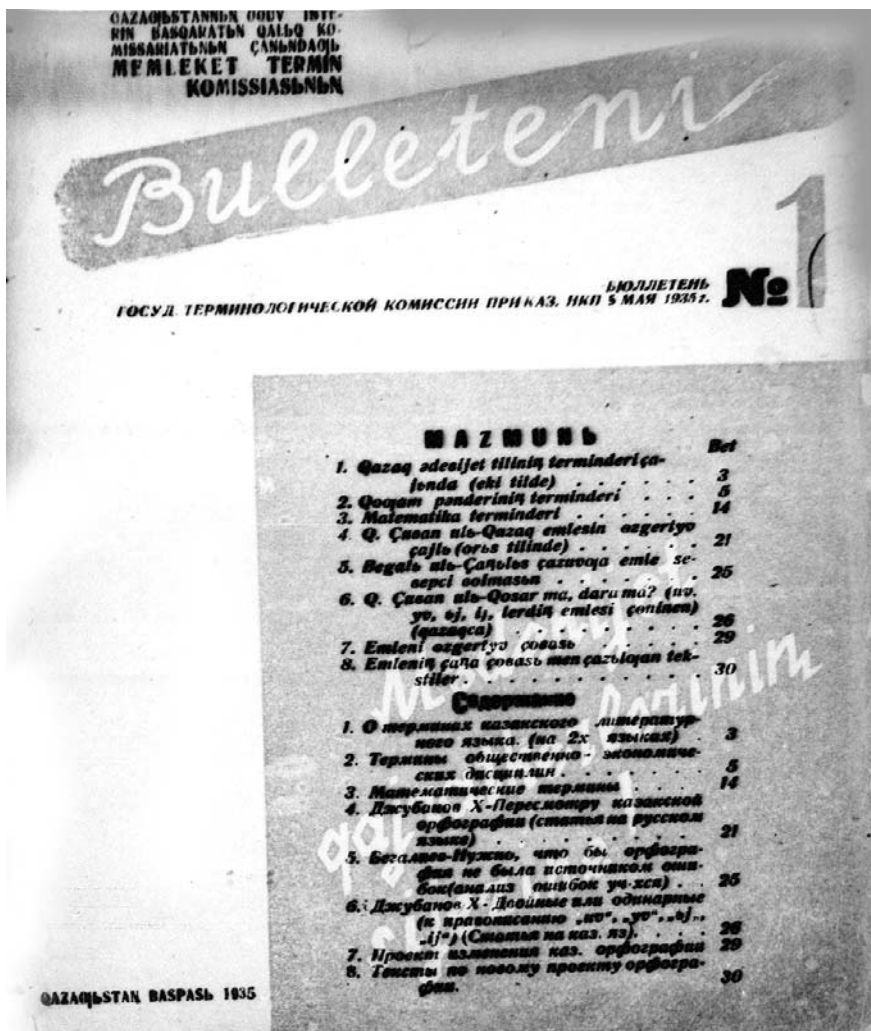
Перевод: «Сондықтан буржуа саясатшыларының қазіргі жасап жатқан соғысты ұйымдастыру жоспарларын қысқаша қарап өтуге болмайды» («Соц. Қазақстан»). В этом предложении слово «жоспарын» имеет два определения: «жасап жатқан» и «ұйымдастырудың» (по нашему мнению, просто *болдырудың*) в родительном падеже, которому поэтому и должно принадлежать первое место, т.е. более отдаленное от определяемого слова. Правда, «жасап» имеет свое определение (логическое подлежащее) в родительном падеже – «саясатшылардың», также относящееся к «жоспарын», что затрудняет сочетание этих двух определений в предлагаемом порядке. Но определение «жасап жатқан» не должно предшествовать определению в родительном падеже, иначе оно может быть понято как определение следующего за ним непосредственно «соғыстың». Таким образом, правильный перевод данного предложения должен быть такой: «Сондықтан соғысты болдырудың буржуа саясатшылары кәзірде жасап жатқан жоспарларын қысқаша қарап өтуіміз артық емес».

Конечно, было бы несравненно лучше, если бы к «болдыру» прибавили служебное слово, вроде «үшін, жағынан, жөнінде», получилось бы: «соғысты болдыру үшін буржуа саясатшылардың жасап жатқан жоспарын». Но такой перевод представляет неточность в редакции (вместо «Соғысты болдырудың жоспары» получается «Соғысты болдыру үшін жасап жатқан жоспар»).

Чаще всего в таких случаях разбивается сложное предложение на несколько предложений с превращением придаточного предложения в самостоятельное. Ср.: «Сондықтан соғысты болдырудың

жоспарын қысқаша шолып өтуіміз артық болмас; ол жоспарларды кәзірде буржуа саясатшылар жасап жатыр». Или: «Соғысты болдырудың жоспарларын кәзірде буржуа саясатшылар жасап жатыр; ол жоспарларды біздің қысқаша шолып өтуіміз артық болмас».

Можно применить и прием повторения определяемого слова: «Сондықтан соғысты болдырудың жоспарларын, буржуа саясатшылардың кәзірде жасап жатқан жоспарларын, – шолып өтуіміз артық та болмас».

**РЕДАКТОРСКИЕ ПРИМЕЧАНИЯ Х.ЖУБАНОВА
К ДВУМ СТАТЬЯМ С.АМАНЖОЛОВА***

[К стр. 15]

Следует заметить, что источником бед в данном случае является не «подчинение закону сингармонизма», как это кажется многим, в том числе и тов. С.Аманжолову, а **искажение** произношения и начертания международных слов **под видом этого подчинения**. В действительности же сингармонизм тут ни при чем.

Сингармонизм – закон вполне реальный и вовсе не отживший, а действующий; следовательно, он нисколько не реакционен в том виде, в каком имеет силу в современном казахском языке. Современный казахский язык, как и известный нам дореволюционный казахский язык знает лишь один вид сингармонизма: **фонетическое согласование звуков аффиксов со звуками основы**, сохраняя ведущую роль за звуками основы и подчиняя характер звуков аффиксов (в смысле твердости и мягкости, глухости и звонкости, реже сонорности и шумности) характеру звуков последнего слога основы. Так, аффикс множественного числа принимает шесть разновидностей в зависимости от того, каковы звуки последнего слога основы: 1) если звуки последнего слога основы твердые (гуттуральные), то гласный аффикса будет твердый, если же мягкие (палатальные), то мягкий, например от основы *bala* – «дитя» форма множественности будет *bala-lar* – «дету», но от *bәle* – «беда» будет *bәle* – «беды»; 2) если последний согласный основы глухой, то начальный звук аффикса будет тоже глухой, если же звонкий, то и в аффиксе будет звонкий звук: *tartьs* – «борьба», *tartьs-tar* – «борьбы», *çalqьz* – «один», «одинокий», *çalqьz-dar* – «одинокие»; 3) если последний звук основы гласный или «r», «j» или «v», то начальный звук аффикса множественности будет: *bala-bala-lar*, *bәle-bәle-ler*, *qasqьr* – «волк», *qasqьr-lar* – «волки», *қumssker* – «рабочий», *қumssker-ler* – «рабочие».

* Настоящие заметки являются примечаниями редактора (Х.Жубанова) к статьям С.Аманжолова – «О языке перевода классиков Марксизма-Ленинизма» и «Элементы флективности в казахском языке», опубликованных в «Трудах Казахстанского научно-исследовательского института национальной культуры», Алма-Ата; Москва, 1935. Кн. 1.

Как видно из этого, функция сингармонизма заключается лишь в том, чтобы, как «цемент», удержать суффиксы в единстве с основой и в подчинении последней, как на это указал еще в 1882 г. акад. В.Радлов (*Phonetik der nordlichen Türkschprachen*. Leipzig, 1882. В. I. S. 77), то же самое повторивший в 1906 году (*Einleiten de Gedanken zur Darstelleng der Morphologie der Türkschprachen*//Записки Академии наук. Т. VII. Петербург, 1906), и как еще раньше говорил Бодуэн де Куртенэ (Резья и резьяне, *Славянский сборник*, Т. III, ст. 1, стр. 323). Сингармонизм, понимаемый в этом смысле, – а понимать следует только в этом смысле, ибо другого вида сингармонизма, другой его функции казахский язык не знает, – зиждется на суффиксально-агглютинирующей морфологии нашего языка, а вовсе не обуславливается расово-физиологической особенностью народов – носителей языков с сингармонизмом, как утверждал акад. Бетлинг, видевший в нем результат «einer eigentumlichen Organisation der Sprachorgane aller ural-altaischen Volker» – «особенности устройства органов речи всех урало-алтайских народов» (*Üeber die Sprache der Fakoten*. P. II), или, как полагал Штейнталь, усмотревший в сингармонизме «eine geistige Trugheit» – «духовную лень этих народов» (*Charakteristik der hauptsachliehsten Tupen des menschlichen Sprachbaues*. Berlin, 1860, S. 180). Следовательно, объявление войны против сингармонизма, как часто поступают ученые мужи из ВЦК НА*, равносильно объявлению войны против агглютинативного строя так называемых урало-алтайских языков. Сингармонизм в этих языках одной природы с регрессивной ассимиляцией в латинском и русском языках. Если аффикс «с» то оглушается, то озвончается, чтобы приспособиться к начальному звуку основы в русском языке: «с-пайка», но «з-бавить» (речь идет о произношении, а не о правописании), или же аффикс «dis» изменяется в «diz» в латинском также для приспособления к начальному звуку основы, то во всех этих случаях следует видеть одно и то же явление с сингармонизмом с тем лишь различием, что в одном случае аггармонизация реализована путем согласования звуков префикса с основой (латинский и русский языки), а в другом – путем согласования звуков суффикса с основой (казахский язык, который не знает префиксов). Едва ли найдутся смельчаки,

* ВЦКНА – Всесоюзный Центральный комитет нового (латинизированного) алфавита.

стремящиеся одним ударом покончить с этим сингармонизмом в международных терминах и в русском языке, а также чередованием глухих и звонких в русском и немецком языках, являющихся пережитком того периода, когда фонетическое согласование внутри слова было более сильно, чем теперь.

Сингармонизму, реально существующему в казахском языке, мы и в дальнейшем будем подчинять словообразование международных слов, как и в подлинно казахских, в том смысле, что звуковой состав суффиксов, присоединяемых к терминам, будет оформлен в зависимости от характера звуков последнего слога международного слова: *traktor-lar*, *kalij-ler*, *granat-tar*, *granit-ter*.

В этом действительно присущем ему смысле сингармонизм не опасен и не реакционен, а необходим. Он опасен в той научно неверной формулировке, которую дали Байтурсунов, Досмухамедов и др. и которая гласит, что «согласование звуков происходит не только между основой и аффиксами, но и внутри основы, так что всякое казахское слово бывает целиком твердое, либо целиком мягкое». Это ненаучно, следовательно, неверно, потому что основы давно утратили внутреннюю аггармонизацию (бывшую некогда тоже необходимой), как это видно из звукового оформления слов: *qajte-min* – «что буду делать», *biraq* – «однако», *әрбаған* – «нахал», *mintaz-daj* – «без недостатков» и пр., и пр. Это же говорит о том, что условием разрушения сингармонизма в казахских основах послужил самый способ казахского словообразования путем словосложения (все приведенные слова первично состоят из двух слов), т.е. внутреннее «спонтанное» развитие самого казахского языка, а не наплыв иноязычных слов, как полагает К.Юдахин и многие другие, видящие в историческом развитии языков троцкистскую формулу развития путем внешнего насилия (см. *К.Юдахин и А.Сухотин*, О сокращении некоторых букв в ряде тюркских языков, Письменность и революция, Сб. 1, стр. 140–141). Так как сами казахские основы допускают сочетание твердых и мягких звуков, т.е. сами они не знают аггармонизации, то распространение закона аггармонизации на основу международных слов этот поступок алашордынцев нельзя квалифицировать как «подчинение закону сингармонизма», как допускает Аманжолов; здесь следует видеть насилие над сингармонизмом, насилие над законами казахского языка, в конечном счете насилие над казахским языком со стороны алашордынцев.

Борясь с классовым врагом на том или другом участке, прежде всего следует разобраться, уяснить себе, в чем тут дело, иначе вполне возможно «вместе с водой выплеснуть и ребенка».

Впрочем, кажущееся созвучие казахских основ происходит от того, что большей частью казахские корни односложны, а все остальные – суффиксы, если не живые, то мертвые, и как суффиксы подчинены звукам односложной основы.

[К стр.16]

«Клетка» – сравнение неудачное. Организм языка будущего не будет состоять из тех клеток, о которых идет здесь речь, т.е. из слов современной международной терминологии. Сталинская формулировка этого вопроса ясна: она гласит, что общечеловеческий язык будущего «не будет ни великорусским, ни немецком, о чем-то новым»(Заключительное слово на XVI съезде партии.)Так как современные и интернациональные термины созданы и создаются из материала «русского, немецкого», и прочих национальных, а чаще донациональных (греческого и латинского) языков, то понятно, нельзя их авансом перечислять в счет лексического фонда общечеловеческого языка. Исследование конкретных языковедных материалов по этому вопросу, как известно, привела акад. Н.Марра к выводу, что общечеловеческий язык будущего не будет даже звуковым, что в звуковом языке современности уже намечаются такие противоречия, которые звуковую реализацию речи приведут к неминуемой гибели, как это случилось с дозвуковой, ручной речью. (Н.Марр: «Языки мышление». Избр. соч. том III, стр. 120). «Термин – это язык будущего» лишь постольку, поскольку круг его обращения не укладывается в рамки национальных языков, постольку он международен, но нельзя забывать и того, что современная терминология наряду с тем, что она интернациональна, в то же время и национальна, поскольку изготавливается из национально-лингвистического материала, употребляется в условиях существования наций и, наконец, поскольку входит и в национальное словарное богатство каждого языка. Язык же будущего коммунистического общества не международен, не интернационален (т. к. тогда не будет ни народов, ни наций), а будет общечеловеческим языком единого челове-

ского общества. Современная международная терминология – это лишь буревестник, возвещающий о неминуемой ломке национальных перегородок; терминология сама не есть то, чем ибится язык будущего; ее значение состоит в том, что своим отрицанием национальной изолированности, семантической несовершенности обиходных слов подготавливает наше мышление к тому, что может случиться с языком в будущем.

Мы не сомневаемся, что автор и в этом вопросе того же мнения, что и мы. Но тем не менее мы сочли нужным дать некоторые пояснения, т.к. существует очень много ошибочных представлений, выдающих язык терминов за подлинный мировой язык будущего (ср., например, подобное допущение у проф. Юшманова в его «Грамматике терминов», приложенной к «Словарю иностранных слов», М., 1933 г.). А это есть не что иное, как ожидание возрождения или воскрешение Рима или Эллады в будущем коммунистическом обществе.

[К стр.19]

Нельзя считать справедливыми все замечания и акад. А.Н.Самойловича, в особенности первое и последнее из приведенных здесь. В 1925 году, когда впервые был переведен «Ком. манифест», число казахов, изучающих иностранные языки (русский язык для казахов не есть иностранный), по крайней мере из тех, на кого рассчитан перевод, равнялось чуть ли не нулю. При таком положении вещей соблюдение буквальной точности в отношении слов «и н о с т р а н н ы х я з ы к о в» сделало бы перевод менее понятным, чем при наличной, я бы сказал, удачной замене этого примера (это лишь пример, а не термин). То же самое следует сказать о переводе выражения «общественное евангелие», которое и теперь не будет понятным для не знавшего и не изучавшего истории христианства казаха. Такие образные выражения, незнакомые читателям перевода, можно и должно заменить соответствующими образными же выражениями, выработанными на казахской почве. Мы считаем, совершенно непростительным для академика А.Н. Самойловича такие переводы на русский язык, как «заставить жаворонка нести яйца на овце» или «ясно, как то, что на жеребенка положили тавро».

Дело в том, что тут мы имеем дело с идиоматической фразеологией, с так называемыми «крылатыми словами», значения которых не-передаваемы переводом отдельных слов, из которых они состоят. Следовало бы объяснить значение фразеологии в целом. В общем следует заметить, что перевод «Ком. манифеста» содержит местами такие удачные, мастерски выполненные передачи мысли авторов на казахский язык, что и нынешним переводчикам и их критикам есть там кое-чему поучиться.

[К стр.22]

Автор неоднократно прибегает к обратному переводу, как к критерию. Это может дать известный эффект в полемике, но критерием правильности перевода не может служить, потому что семантическая емкость слов, как бы соответствующих друг другу, в различных языках бывает различная, что может вызвать несоответствие обратного перевода с первоначальным текстом. Известно, что Энгельс избегал случаев обратного перевода английских цитат при подготовке английского издания «Капитала», Элеонора Маркс выполнила кропотливую работу отыскания английских источников для того лишь, чтобы не было обратного перевода. Энгельс прямо указывает, что вследствие двойного перевода «смысл цитаты приобрел несколько иной оттенок, напр., цитаты из Стюарта, Юра и т.д.» (Предисловие к IV нем. изд. «Капитала», «Капитал» // Т. I, 1934, ИМЭЛ, стр. 35), и что поэтому он воспользовался первоначальным английским текстом.

[К стр.23].

И «*kəri*» и «*eski*» переводимы на русский язык словом «старый» с тем лишь, что в казахском «*kəri*» означает «старый» в смысле возраста, а «*eski*» значит не вообще «старый», а «ветхий». Так что ни то, ни другое полностью не совпадает со значением «древний», а приблизительно совпадают оба одинаково. В этом смысле замена слова «*kəri*» словом «*eski*» едва ли улучшает перевод. То же самое можно говорить о замене – «*kəri zaman Rijminde*» «в Риме древней эпохи» выражением «*eski Rim zamanında*» – «в эпоху древнего Рима».

**ПРИМЕЧАНИЯ РЕДАКТОРА
К СТАТЬЕ Т. АМАНЖОЛОВА «ЭЛЕМЕНТЫ
ФЛЕКТИВНОСТИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ»**

[К стр.27]

Публикуя исследование молодого лингвиста т. Аманжолова, считаем необходимым предупредить читателей, что вопрос, поставленный им, очень серьезен и постановка его вполне своевременна. Основная идея автора об отсутствии «китайской стены» между типологически различными языками и о возможности перерастания одних типов в другие совершенно правильна, хотя вопрос о том, представляют ли эти элементы флективности в казахском языке зародыш могущего господствовать в будущем принципа или же они лишь явления, не получившие дальнейшего развития, остался неясным, и нелегко его разрешить. Дело в том, что не всякие элементы представляют собой тенденции нового; бывают элементы, являющиеся пережитком пройденного этапа, а также такие, которые никогда не были господствующей нормой и не имеют тенденции стать таковой в будущем. Так что недостаточно установить наличия каких-то элементов, а необходимо наряду с этим выяснить, какова их жизненность и будущность. Автор, по всей вероятности, видит развитие этих элементов в господствующую норму в будущем, но это положение у него осталось необоснованным. Флективность не есть последнее звено в цепи развития языков, она начинает сдавать свои позиции уже в наше время, как показывает это английский и дореволюционный русский язык. Поэтому и есть все основания полагать, что грядущее казахского языка не в переходе на флективный строй, а в том, что он достигает высшей ступени развития, минуя флективную стадию.

Среди фактов, приведенных автором в доказательство его положений, есть довольно удачные, подтверждающие неголословность его заявлений, но вместе с тем есть и такие, которые дают знать о явно поверхностном, несерьезном отношении автора к материалу. Такие случаи отмечены и разъяснены в следующих редакционных примечаниях. Однако эти замечания касаются лишь отдельных примеров, отдельных формулировок, являющихся результатом допущенной автором некоторой небрежности к фактическому материалу, к техническим приемам языковедческого анализа, и они,

эти замечания, нисколько не ослабляют общего положения автора, нашедшего себе достаточное подтверждение в той части аргументации, которая осталась не затронутой примечаниями редакции.

[К стр.28]

Типичный аморфно-синтетический китайский язык знает, однако, аффиксы, но часто это не видно из-за иерографической письменности, которая своей формой консервирует пройденные этапы языка. Так, в китайском *dao* – «сабля», *dzъe* – «дитя», а сочетание *daodzъe* уже не «сабля-дитя», а «нож» т.е. «маленькая сабля». Синологи большей частью видят в подобных случаях синтаксическое сочетание, а не явление морфологического порядка. Однако один из китайских языков – дунганский, перешедший на алфавитное письмо, не осознает в сочетании *daodzъe* двух слов, лишь сочатавшихся, а видит одно слово, основой которого является *dao*, а *dzъe* воспринимается как суффикс уменьшительности. Так что определение «аморфно-синтетический язык» правильно как схема, но чистой аморфности, как и чистой синтетичности нет, по крайней мере, в китайском. Все же, поскольку аморфно-синтетическая сторона в китайском преобладает, при наличии элементов агглютинации, то данная классификация остается верной.

[К стр.29]

Степень развитости языка, однако, не измеряется тем, что различные грамматические оформления одной и той же части речи бывают различного корня. Такое образование налицо во всех языках, не только в русском («хорошо», но «лучше», «я», но «мы»), немецком («gut», но «besser», «ish», но «mich»), но и в абхазском – самом архаичном (см. Nasra, Die passive Konstuktion и т.д. «Яфетический сборник», книга VI, Л., 1930).

В казахском языке местоименные суффиксы первого и второго лица выявляют то же самое: наряду с *-iz* (*keie-miz* – «мы придем») налицо и *-k* (*keidi-k* – «мы пришли»), наряду с *-sin* (*kele-sin* – «придешь»), налицо и *-n* (*keldi-n* – «ты пришел»).

[К стр.29]

Могло быть и обратное: местоименный аффикс *-dъ* не выпал, а не там с самого начала. Это требует дальнейшего исследования.

[К стр.30]

Едва ли можно видеть причину сохранения глухости конечного «р» основы, принимающей аффикс с начальным гласным в преждевременном закреплении печатью. Во-первых, печать в Средней Азии – дело недавнее, во-вторых, письменность здесь не была массовым явлением, чтобы быть в состоянии воздействовать на систему фонем, в-третьих, чередование «р» с «v», а не устойчивость одного из них, должно считаться явлением более ранним, в-четвертых, уйгурский язык и в настоящее время больше, чем какой-либо другой язык, знает чередование «р» с «v»: так, *qar* – «мешок», *tyr* – «дно», но в притяжательной форме «р» превращается в «v»: *qavi* – «его мешок», *tyv-i* – «его дно». Так что никакой статичности в этом отношении уйгурский язык не проявляет, наоборот, чередование «р» с «v» встречающееся в казахском спорадически, в уйгурском выступает как норма.

[К стр.30]

Форма *arьtas* – «не будет худеть» не происходит от слова *arьqtamas id.* В казахском существует глагольная основа *arь* «худеть», отсюда *arь-та* – «не худеть», *arь-та-s* «не будет худеть». От глагольной основы *arь* образовано производное имя посредством прибавления суффикса «-q»: *arь-q* – «то, что худеет, худой», так же, как от основы *qorь* – «охранять» образовано *qorь-q* – «охраняемое». Производное имя *arь-q* – «худой» вновь превращается в глагол, принявши на себя суффикс глаголообразования (*la-da*) - *ta*: *arьq-ta* «сделаться худым», «похудеть». Таким образом получились два глагола – синонимы: один первообразный «*arь*» и другой второобразный «*arь-q-ta*». Следовательно получилось не «*arь*» от «*arьqta*» путем усечения, а наоборот, «*arьqta*» от «*arь*».

Несколько иначе обстоит дело со словами «*kəri*» (*qarь*) – «старый» и *kartaj* – «устареть». От именной основы *kəri* образовалась глагольная основа посредством суффикса *-taj* – *kəritaj* (я не имею основания усматривать здесь образование от основы *kərtai* – «старик», хотя могло случиться и так), а последний редуцированный гласный «р» основы лишился ударения ввиду перехода ударения на последний слог – *tai*, в результате гласный «*i*» исчезает совершенно так же, как в случаях: *turьп* – *turьп* – «нос», *orьп* – «место», *orna* – «поместиться» и из *kəri-tai* остается *kərtai*. Гла-

голообразующий суффикс *-tai* встречается тоже редко. Но что он имеет место, за это говорит форма *қан-tai* – «лежать на боку» от слова *қан* – «бок».

Форма же *kəri* как основа глагольная встречается единственно у Алтынсарина в вышеприведенном месте. Лично у меня имеется сомнение насчет реальности бытования у казахов этой формы глагола. Во всяком случае нет никакого основания возводить форму *kəri-me* к форме *kəri-taj-ma*, ибо при реальности первой та и другая должны считаться самостоятельно развившимися так же, как *арь* и *арьqta*.

[К стр.30]

Образование *ıjq-ta* – «спать» не представляет особенно большого отклонения от нормы, как и не есть оно результат флексии основы. Нормальной формой этого глагола было бы *ıjq-la*. Но переход ударения редуцированного гласного «ь» на следующий гласный в порядке *ıjq (la) –ıjq-la* вызвал исчезновение этого гласного, как в слове *qoz-da* вместо *qozь-la*. Образованное по, выпадении «ы» стечение глухого взрывного «ь» с сонорным *l* – сочетание незаконное для казахского языка; поэтому *l* суффикса заменено глухим взрывным двойником своим *t* и получилось форма *ıjq-ta* В татарском, где сочетание это допустимо, сохранился *l* суффикса: *juqь-ııqь* – «сон», *juq-ta-ııq-la* – «спать».

Больше подходят примеры *ıjat* и *ıjal*. Последние напоминают флективное оформление тем, что здесь видимые формальные элементы расположены не в порядке последовательного их нарастания, как поступает в подобных случаях казахский язык, а замещены одни другими (*l* и *t* в словах *ıjat* и *ıjal*), подобно гласным характеристам различных форм в индоевропейских языках (*a* и *ı* в словах *корова* и *коровы*, при *ıjьr* и *ıjьr-lar* в казахском). Кроме того, и это самое главное, основа не отделима от формантов, не в состоянии самостоятельно употребляться так же, как основа глагола *ıuc-ать* (*ıuc*) не может употребляться отдельно.

В этом, собственно, и заключается различие флексии от агглютинации. Формы *ıja-t* и *ıja-l* напоминают флективную морфологию тем, следовательно, что основа *ıja* не есть самостоятельное слово. Следовательно, если за конечными звуками *l* и *t*, заменяющими друг друга с функциональной службой, признать формальные элементы, то эти формальные элементы органически связанные с основой, могут быть не чем иным, кроме как внешними флексиями; если же в них видеть составную часть основы, то они становятся

неизбежно признаком внутренней флексии, с тем лишь различием, что флексия основы выражена здесь заменой одного согласного другим согласным, в то время как в семитских и индоевропейских языках она выражается заменой одного гласного другим гласным. Но так как существуют языки, осуществляющие внутреннюю форму посредством изменения и согласных (см. *Сенур*. Язык. М., 1934), то эта особенность «казахской флексии» не может явиться преградой к флективности. Однако все это – видимость. В сущности же и *ujat* и *uja-l* образования агглютинативные. Агглютинативная их природа затемнена лишь тем, что здесь корень, более того производная глагольная основа – неживые; мертвый также суффикс *-t* в слове *uja-t*, он тот же суффикс, образующий имя от глаголов, что налицо в архаических образованиях, пережиточно сохраненных в казахском, как *kij-(i)t* – «одежда» от *kij* – «одеваться», *min-(l)t* – «подвода» от *min* «сесть на лошадь», *сыq(ы)t* – «одежда, предназначенная девушке, выходящей замуж», от *сыq* – «выйти». «*l*» же в слове *uja-l* современный живой суффикс пассивного залога, так что на долю глагольной основы остается часть *uja*, но в живом языке такого слова нет, основа эта мертвая. Но ведь мертвы основы глаголов *kyre-s* – «бороться» и *çar-s* – «состызаться в бегах», от которых, если отнять живой по сей день суффикс взаимного залога – *s*, остаются не употребляющиеся самостоятельно части: *kyre* – и *çar* – (быть может, *çarь*). Но не объявляем же мы после этого глаголы *kyres* и *çarьs* образованиями, флективного порядка. Точно также нельзя признать в оформлении слов *ujat* и *ujal* флективного начала только лишь потому, что основа *уйа* мертва. Впрочем *uja* в свою очередь не чистая, а производная основа, образованная от имени *uj* посредством суффикса «а» (наличного в *as-a* – «кушать» от *as* – «кушанье», *ojn-a* – «играть» от *ojn* – «игра»). Укажем лишь на это, не вдаваясь в дальнейшие детали, чтобы не выйти за рамки редакционного примечания.

[К стр.31]

Нельзя не указать на то, что «экономическая детерминированность» звукового оформления слова *beril* как раз и не показана. Операция со словом *beril* является образцом того, как не надо поступать с лингвистическим материалом. Семантическое положение о том, что значения «брат» и «давать» одинаково восходит к значению «рука», автор хочет применить к случайному совпадению, и то лишь наполовину, звуков глагола *al* – «брат», «взять», со звуком

суффикса пассивного залога *-l*, после согласных со вклиниванием узкого гласного *-i*, *l* лишь потому, что суффикс *-l* в данном случае присоединен, опять случайно, к основе *ber* – «давать». Глагол *ber* здесь вовсе не причем – суффикс *l* может присоединиться не только к нему, но и к любому глаголу, не оканчивающемуся на *l*, вроде *ic* – «пить», *icil* – «быть выпитым» и т.д. Если же пытаться выяснить историю суффикса *l*, то следовало бы это сделать независимо от глагола *ber*; следовало бы исходить из возникновения представлений о пассивности, из названия предмета, который в общественном сознании известных эпох воспринимался как пассивное общество.

[К стр. 34].

Анализ по элементам и семантическая палеонтология у автора крайне наивные. Он опять путает суффикс, чего в слове *semir* вовсе нет, с основой, без какого-либо выяснения генезиса суффикса глаголообразования, отождествив последний со значением основы. О семантической родословной представления о «жире», «жирном» «полном», «здоровом» см. у Н.Марра («Расселение языков и народов и вопрос о прародине турецких языков», в журнале «Под знаменем марксизма» за 1927 год, июнь, №6). Автор не мог использовать такой благодарный и прямо говорящий в его пользу материал, как образование *semiz* – «жирный» и *semir* – «ожиреть». Между тем это прямо напрашивается само, чтобы исходя из него сделать тот вывод, который нужен автору. См. по этому поводу нашу статью: «К постановке исследования истории фонетики казахского языка» (в этом же сборнике).

* * *

Настоящие примечания были написаны с расчетом, что они будут подстрочными. Однако по условиям печатания это оказалось невозможным, и они были перенесены на конец сборника. Помещенные в сборнике статьи Е. Омарова уже были отпечатаны, когда нам поручено было редактирование отдела лингвистики, почему мы были лишены возможности оговориться о своих замечаниях в подстрочных примечаниях. Нами подготовлена особая статья, посвященная вопросам, которые затронуты в статьях Е. Омарова.

Х. ЖУБАНОВ